

रामदयाल राकेशको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षअन्तर्गत
दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
वीरेन्द्रकुमार यादव
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६३

शोधनिर्देशक
उप.प्रा. रामेश्वर अर्याल
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

रामदयाल राकेशको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षअन्तर्गत
दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
वीरेन्द्रकुमार यादव
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०६३

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षमा अध्ययनरत वीरेन्द्रकुमार यादवले **रामदयाल राकेशको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । म उहाँको शोधकार्यबाट सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

उप_प्रा. रामेश्वर अर्याल
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०६३

मिति: २०६३/५/२१

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति २०६३/५/२१

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्र वीरेन्द्रकुमार यादवले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको रामदयाल राकेशको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

१. प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठ

२. उप.प्रा. रामेश्वर अर्याल

३. प्रा.डा. सूर्यनाथ गोप

हस्ताक्षर

(विभागीय प्रमुख)

(शोधनिर्देशक)

(बाह्य परीक्षक)

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पारेको हुँ । यसक्रममा मैले विभिन्न महानुभावहरूबाट सहयोग लिएको हुँदा सर्वप्रथम उहाँहरूप्रति कृतज्ञताज्ञापन गर्नु म आफ्नो नैतिक कर्तव्य ठान्दछु ।

मैले प्रस्तुत रामदयाल राकेशको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको नेपाली स्नातकोत्तर शोधपत्र आदरणीय गुरु उपप्राध्यापक रामेश्वर अर्यालज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो कार्यव्यस्तताका बीच पनि मलाई शोधकार्यका गर्न उत्प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने शोधनिर्देशकज्यूप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा सामग्रीसङ्कलन गर्न अतिसहयोग पुऱ्याउनु हुने तथा अन्य सल्लाह, सुझाव दिनु हुने शोधनायक रामदयाल राकेशप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । त्यसैगरी यस शोधकार्यका निम्ति आवश्यक सल्लाह सुझाव दिइ अन्योलताबाट सुस्पष्ट मार्गदर्शन गराइदिनुहुने आदरणीय गुरु राजेन्द्र सुवेदी र विभागीय प्रमुख प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठज्यूप्रति हार्दिक आभार एवम् कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधकार्यमा आवश्यक पर्ने पुस्तक उपलब्ध गराइदिने केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुर र मदन पुरस्कार पुस्तकालय परिवारप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । विविध आर्थिक र व्यवहारिक समस्याहरूसँग संघर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनलाई यहाँसम्म पुऱ्याउनुहुने मेरा हजुरबा, हजुरआमा, मातापिता तथा भाइ बहिनी प्रति आजीवन ऋणि छु ।

त्यसैगरी प्रस्तुत शोधका सिलसिलामा सामग्री सङ्कलन तथा अन्य सहयोग गर्ने साथीहरू डोरेन्द्रकुमार यादव, मुकुन्द काफ्ले, राजन पोखरेल, मनोज रिजाल, देवशरण यादव र श्रीमती चन्द्रिकाकुमारी यादवप्रति म धन्यवाद प्रकट गर्दछु । सङ्कलित सामग्रीहरू होसियारी पूर्वक छिटोछरितो शुद्धताका साथ टङ्कण गरिदिने अर्किड कम्प्युटर कीर्तिपुरकी पूर्णिमा श्रेष्ठप्रति पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

अन्त्यमा म प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सविनय अनुरोधसहित नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर समक्ष पेश गर्दछु ।

.....
वीरेन्द्रकुमार यादव

त्रि.वि. कीर्तिपुर

मिति: २०६३/०५/२१

विषय सूची

	पेज
शोधनिर्देशकको सिफारिस	
स्वीकृति पत्र	
कृतज्ञताज्ञापन	
सङ्क्षेपीकरण र चिह्न प्रयोग	
पहिलो परिच्छेद: शोधपरिचय	१-६
१.१ शोधशीर्षक	१
१.२ शोधप्रयोजन	१
१.३ समस्याकथन	१
१.४ शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.६ शोधकार्यको औचित्य	४
१.७ अध्ययनको सीमाङ्कन	५
१.८ शोधविधि	५
१.९ शोधपत्रको रूपरेखा	५
दोस्रो परिच्छेद: डा.रामदयाल राकेशको जीवनी	७-२२
२.१ जीवनीको पृष्ठभूमि	७
२.२ जन्म र जन्मस्थान	८
२.३ वंशपरम्परा र गोत्र	८
२.४ बाल्यावस्था	९
२.५ किशोरावस्था	१०
२.६ विवाह र सन्तान	१०
२.६.१ सन्तान	११
२.७ बसाइ-सराइ	११
२.८ शिक्षादीक्षा	११

२.९ स्वाध्यायन	१२
२.१० जागिरे जीवन	१३
२.११ सामाजिक संघसंस्थामा/कार्यमा सक्रियता	१४
२.१२ राजनैतिक संलग्नता	१५
२.१३ साहित्यमा संलग्नता	१५
२.१३.१ साहित्य सिर्जनाको प्रभाव र प्रेरणा	१५
२.१३.२ साहित्य रचना र प्रकाशित कृतिहरू	१६
२.१३.२.१ नेपाली भाषामा प्रकाशित कृतिहरू	१६
२.१३.२.२ मैथिली भाषामा प्रकाशित कृतिहरू	१७
२.१३.२.३ हिन्दी भाषामा प्रकाशित कृतिहरू	१७
२.१३.२.४ अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित कृतिहरू	१८
२.१४ पत्रपत्रिका तथा सम्पादन	१८
२.१५ सम्मान तथा पुरस्कार	१८
२.१६ भ्रमण	१९
२.१७ रुचि तथा स्वभाव	१९
२.१८ शारीरिक अवस्था	२०
१.१९ साहित्यप्रतिको धारणा	२१
२.२० जीवनीको निष्कर्ष	२१
तेस्रो परिच्छेद: डा.रामदयाल राकेशको व्यक्तित्व	२३-३३
३.१ पृष्ठभूमि	२३
३.२ राकेशका व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू	२३
३.२.१ निजी व्यक्तित्व	२४
३.२.१.१ बाह्य व्यक्तित्व: शारीरिक आकारप्रकार	२४
३.२.१.२ आन्तरिक व्यक्तित्व : शील, स्वाभाव, आचरण र प्रवृत्ति	२५
३.३ सार्वजनिक व्यक्तित्व	२६
३.३.१ साहित्यिक व्यक्तित्व	२६
३.३.१.१ समालोचक व्यक्तित्व	२७
३.३.१.२ नियात्राकार व्यक्तित्व	२८
३.३.१.३ अनुवादक व्यक्तित्व	२८
३.३.२ साहित्येत्तर व्यक्तित्व	२९

३.३.२.१ अनुसन्धान व्यक्तित्व	२९
३.३.२.२ शिक्षक तथा प्राध्यापक व्यक्तित्व	३०
३.३.२.३ प्रशासक व्यक्तित्व	३०
३.३.२.४ सम्पादक व्यक्तित्व	३१
३.३.२.५ समाजसेवी व्यक्तित्व	३२
३.४ जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्यलेखनबीच अन्तः सम्बन्ध	३३
चौथो परिच्छेदः रामदयाल राकेशका कृतित्वको अध्ययन	३४-९४
४.१ राकेशका समालोचना कृतिहरूको अध्ययन	३४
४.१.१ कवि प्यासी : युगको आँखामा (सम्पा.) कृतिको परिचय	३५
४.१.२ नेपाली कविता : विभिन्न आयाम समालोचनात्मक कृतिको अध्ययन	३५
४.१.२.१ सङ्क्षिप्त परिचय	३५
४.१.२.२ विषयवस्तु	३६
४.१.२.३ समालोचकीय दृष्टि र पद्धति	४६
४.१.२.४ भाषाशैली	४७
४.१.३ 'नेपाली साहित्य : विभिन्न आयाम' समालोचना कृतिको अध्ययन	४७
४.१.३.१ सङ्क्षिप्त परिचय	४७
४.१.३.२ विषयवस्तु	४८
४.१.३.३ समालोचकीय दृष्टि र पद्धति	५६
४.१.३.४ भाषाशैली	५७
४.१.४ रचनाको रसास्वादन समालोचना कृतिको अध्ययन	५७
४.१.४.१ सङ्क्षिप्त परिचय	५७
४.१.४.२ विषयवस्तु	५७
४.१.४.३ समालोचकीय दृष्टि र पद्धति	६५
४.१.४.४ भाषाशैली	६६
४.१.५ 'नेपाली समालोचना : विभिन्न आयाम' समालोचना कृतिको अध्ययन	६६
४.१.५.१ सङ्क्षिप्त परिचय	६६
४.१.५.२ विषयवस्तु	६७
४.१.५.३ समालोचकीय दृष्टि र पद्धति	७५
४.१.५.४ भाषाशैली	७५
४.२ रामदयाल राकेशका नियात्राको सङ्क्षिप्त अध्ययन	७६

४.२.१ 'पूर्वदेखि पश्चिमसम्म'को अध्ययन	७८
४.३ अनुवादक रामदयाल राकेश	८४
४.३.१ 'छायामा घाम'को सङ्क्षिप्त अध्ययन	८४
४.४ रामदयाल राकेशको अन्य भाषामा प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन	८६
४.४.१ राकेशको मैथिली भाषामा प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन	८६
४.४.२ राकेशको हिन्दी भाषामा प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन	८७
४.४.३ राकेशका अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन	९०
पाँचौँ परिच्छेद: उपसंहार	९४-९७
५.१ निष्कर्ष	९४
५.२ सम्भावित शोध-शीर्षकहरू	९७
सन्दर्भग्रन्थ सूची	

सङ्क्षेपीकृति रूप

पृ.सं.	- पृष्ठ संख्या
पीएच.डी	-डाक्टर अफ फिलोसोफि
एम.ए.	- मास्टर अफ आर्टस्
बी.ए.	- ब्याच्लर अफ आर्टस्
आइ.ए	-इन्टरमिडिएट अफ आर्टस्
गा.वि.स.	- गाउँ विकास समिति
वि.सं.	- विक्रम सम्बत्
दो.सं.	-दोस्रो संस्करण
पृ.	- पृष्ठ
सम्पा.	-सम्पादक
डा.	- डाक्टर
प्र.सं.	- प्रथम संस्करण
ले.	- लेखन
प्र.	-प्रकाशन
चौ.सं.	- चौथो संस्करण
त्रि.वि	-त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ने.रा.प्र.प्र	- नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
मा.वि	- माध्यमिक विद्यालय

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक रामदयाल राकेशको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन रहेको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको छ ।

१.३ समस्याकथन

रामदयाल राकेश वि.सं. १९९९/ ४/९ (ई.सं. १९४२, जुलाई २५) मा सर्लाहीको सिसौटिया गाउँमा जन्मेका हुन् । हिन्दी साहित्यमा विद्यावारिधि गरेका राकेशले 'जगत जननी जानकीको जन्मभूमि' (गोरखापत्र: २०२३; अनुसन्धानमुलक लेख) शीर्षकको लेखबाट औपचारिक रूपले आफ्नो लेखन कार्यको शुभारम्भ गरेका हुन् । नेपाली साहित्यतिर प्रवृत्त उनको पहिलो प्रकाशित कृति **कवि प्यासी: युगको आँखामा** (२०३३) हो । उनले नेपाली साहित्यको मूलत समालोचनाको क्षेत्रमा प्रवृत्त भई नेपाली साहित्यलाई योगदान दिदै आएका हुन् रामदयाल राकेशको बारेमा सामान्य चर्चा-परिचर्चा र नामोल्लेख गरिनु बाहेक उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको समग्र अध्ययन हुन सकेको छैन । अतः प्रस्तुत शोधलाई समग्र रूप दिनको लागि निम्नप्रकारको समस्यामा केन्द्रित रहेर अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

क) रामदयाल राकेशको जीवनी र व्यक्तित्वका महत्त्वपूर्ण पक्षहरू के-के हुन् ?

ख) रामदयाल राकेशले साहित्यका कुन कुन विधामा कलम चलाएका छन् ?

ग) उनका साहित्यिक कृतिहरू के कति छन् ? र ती कृतिमा के कस्ता कुराहरू रहेका छन् ?

घ) उनका साहित्ययात्राका प्रमुख प्रवृत्तिहरू के-कस्ता छन् ? यिनै उल्लेखित समस्याहरूमा केन्द्रित रहेर डा.राकेशको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको समग्र अध्ययन यस शोधपत्रमा गरिएको छ ।

१.४ शोधकार्यको उद्देश्य

यस शोधकार्यकाअन्तर्गत उपर्युक्त समस्याकथनसँग सम्बन्धित निम्न लिखित उद्देशहरू राखिएका छन्:

क. रामदयाल राकेशको जीवनी र व्यक्तित्वका महत्वपूर्ण पक्षबारे स्पष्ट पार्नु,

ख. उनले कुन कुन विधामा कलम चलाएका छन् त्यसकोबारेमा केलाउनु,

ग. उनका साहित्यिक कृतिहरू खोजी, पहिचान गरी तिनको सङ्क्षिप्त व्याख्या विश्लेषण गर्नु र

घ. नेपाली साहित्य जगतमा उनले के कस्ता प्रमुख प्रवृत्तिहरू अँगालेका छन् निरूपण गर्न ।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

रामदयाल राकेशका सम्बन्धमा विभिन्न पत्रपत्रिका, समालोचनात्मक ग्रन्थ तथा लेखहरूद्वारा हालसम्म भएको सामान्य चर्चा तथा टीकाटिप्पणीहरूको विवरण निम्नानुसार रहेका छन् ।

१. डा.तारानाथ शर्माले नेपाली साहित्यको इतिहास मा नेपाली र हिन्दी साहित्यको तुलनात्मक अध्ययनमा लागेका रामदयाल राकेश भनी टिप्पणी गरेका छन् ।

२. **नेपाली कविता: विभिन्न आयाम** मा साभा प्रकाशनले आफ्नो प्रकाशकीय भूमिकामा “समालोचनाका क्षेत्रका अग्रसर डा.रामदयाल राकेश” भनेर छोटो चिनारी गराइएको छ ।
३. **नेपाली साहित्यकार परिचय** मा घटराज भट्टराईले राकेशको जन्म र शिक्षासम्बन्धी सामान्य परिचयका साथै उनका केही कृतिहरूको माध्यमद्वारा उनी मूलतः समीक्षक हुन् भनी भनेका छन् ।
४. **केही अनुहार केहीक्षण** मा परशु प्रधानले राकेशको बारेमा यसरी चर्चा गरेका छन्: “रामदयाल साहित्यको डाक्टर हो । तर उसमा घमण्डको भाव मैले कहिल्यै पाएको छैन । रामदयाल समालोचक हो । तर कसैलाई नचाहिदोसँग माथि उठाउने र कसैलाई नराम्ररी तलै खसाली दिने दृष्टिकोण पनि मैले उसमा पाएको छैन ।”
५. जयदेव भट्टराईले **साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति** मा राकेशको शिक्षाप्रतिको धारणासहित उनका कृतिहरूको सामान्य सूची दिएका छन् ।
६. **नेपाली समालोचना** मा धनश्याम कँडेलले सम्पादकीय भूमिकाको क्रममा चौथो चरण (२०२५ देखि हालसम्म) को विश्लेषणको सिलसिलामा नवोदित प्रतिभाशाली समालोचकहरूको सूचीमा राकेशको नाम पनि समावेश गरेका छन् ।
७. **नेपाली साहित्य: विभिन्न आयाम**मा साभा प्रकाशनले साहित्यलाई आधुनिक सन्दर्भमा राखेर समालोचना गर्ने समालोचक राकेश भनेर उल्लेख गरेका छन् ।
८. **रचनाको रसास्वादन** को भूमिकामा राकेशले ‘म विशेषत र मूलतः टेक्सच्यूलमा समीक्षा गर्ने समीक्षक हुँ’ भनी आफ्नो चिनारी दिएका छन् ।
९. **साभा समालोचना** को भूमिकामा प्रगतिवादबाट प्रभावित समालोचकहरूको सूचीमा राकेशलाई कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले राखेका छन् ।

१०. पूर्वदेखि पश्चिमसम्म को भ्रमणसम्बन्धी भूमिकामा डा.तारानाथ शर्माले राकेशको भ्रमणको बारेमा टिप्पणी गर्दै उनलाई सफल नियात्राकारका रूपमा चिनाएका छन् ।
११. पूर्वदेखि पश्चिमसम्म को प्रकाशकीय भूमिकामा परशु प्रधानले 'राकेशको हार्दिकता र सहानुभूतिको कदर गर्न मन लाग्छ' भनी लेखेका छन् ।
१२. पाश्चात्य समालोचनाको सिद्धान्त र नेपाली समालोचना मा पनि रामदयाल राकेशको नाम उल्लेख भएको पाइन्छ ।
१३. नेपाली समालोचना: परम्परा र प्रवृत्ति मा नेपाली समालोचना साहित्यका प्रभावपरक र उल्लेखनीय समीक्षक भनी उल्लेख गरेका छन् ।
१४. साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना मा आधुनिक एवम् समसामयिक नेपाली समालोचनालाई अग्रगति दिनमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएका समीक्षकरूपमध्ये समालोचक रामदयाल राकेशको पनि योगदान रहेको कुराको चर्चा गरिएको छ ।
१५. हरि वंदीले विदेशी भाषामा नेपाली साहित्य लेखमा डा.रामदयाल राकेशको बारेमा सामान्य चर्चा गरेका छन् ।

१.६ शोधकार्यको औचित्य

रामदयाल राकेश लगभग चारदशकसम्मको लामो साहित्यिक यात्रामा निरन्तर अधि बढिराखेका छन् । राकेशका बारेमा सामान्य चर्चा-परिचर्चा छिटफुट टिप्पणी तथा नामोल्लेखसम्म मात्रै भइको पाइन्छ । यसरी ओभेलमा परेका राकेशका बारेमा व्यापक रूपमा हालसम्म अध्ययन अनुसन्धान नभएकाले उनका बारेमा सर्वप्रथम व्यवस्थित र समग्र रूपमा गरिने अध्ययन-अनुसन्धान स्वतः औचित्यपूर्ण देखिन्छ । रामदयाल राकेश नेपालीइतर भाषीका रूपमा जन्मेका हुन् । प्रारम्भिक शिक्षापछिको अध्ययन भारतमा गरेका राकेशले नेपाली साहित्यमा दिएको योगदानको अध्ययन अनुसन्धान आफैमा औचित्यपूर्ण देखिन्छ । विभिन्न साहित्यिक प्रतिभाहरू तथा उनको बारेमा विशिष्ट

अध्ययन गर्न चाहनेहरूका लागि यो शोधपत्र महत्त्वपूर्ण सावित हुन्छ । नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानपरम्पराको विकासका लागि समेत यो शोधपत्र सहयोगी हुने भएकाले पनि यसको औचित्य आफैमा स्वतः महत्त्वपूर्ण देखिन्छ ।

१.७ अध्ययनको सीमाङ्कन

यस शोधकार्यमा साहित्यकार रामदयाल राकेशको जीवनी तथा व्यक्तित्वको सामान्य परिचय दिँदा उनका प्रकाशित कृति र लेख रचनाहरूको सूची दिने प्रयास गरिएको छ । मूलरूपमा उनका नेपालीमा प्रकाशित साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिनुका साथै अन्य भाषाहरू (मैथिली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी) मा प्रकाशित कृतिहरूको सामान्य परिचयमा केन्द्रित हुनु यसको सीमा हो ।

१.८ शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रको सुव्यवस्थित अध्ययनका लागि मुख्य रूपमा पुस्तकालयीय अध्ययनविधिको र अन्तर्वातालाई आधार बनाइएको छ । यसका साथसाथै विभिन्न व्यक्तिहरूसँगको कुराकानीका माध्यमबाट उनको जीवनी, व्यक्तित्व तथा कृतित्वको बारेमा पाएको सूचनालाई पनि आधार बनाइएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

शोधपत्रलाई स्पष्ट, सुव्यवस्थित एवम् सुगठित बनाउन विभिन्न अध्यायमा विभाजन गरी विभिन्न शीर्षक तथा उप-शीर्षकहरूमा समेत छुट्ट्याएर अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छः

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदको नाम 'शोध परिचय' राखिएको छ । यस परिच्छेदमा शोधशीर्षक, शोधप्रयोजन, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य, अध्ययनको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद : रामदयाल राकेशको जीवनीको अध्ययन

दोस्रो परिच्छेदमा रामदयाल राकेशको जीवनी पक्षको चर्चा गरिएको छ । यस परिच्छेदमा जीवनीको पृष्ठभूमि, जन्म र जन्मस्थान, वंशपरम्परा र गोत्र, बाल्यावस्था, किशोरावस्था, विवाह र सन्तान, शिक्षादीक्षा, स्वाध्यायन, जागिरे जीवन, सामाजिक कार्यमा सक्रियता, राजनैतिक संलग्नता, साहित्यमा संलग्नता, साहित्य रचना र प्रकाशित कृतिहरू पत्रपत्रिका तथा सम्पादन, सम्मान तथा पुरस्कार, भ्रमण, रुचि तथा स्वभाव, शारीरिक अवस्था, साहित्यप्रतिको धारणा र जीवनीको निष्कर्षजस्ता विषयको चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद : रामदयाल राकेशको व्यक्तित्वको अध्ययन

यस शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा रामदयाल राकेशको व्यक्तित्वको बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसमा क्रमशः पृष्ठभूमि, निजी व्यक्तित्व, सार्वजनिक व्यक्तित्व, साहित्यिक व्यक्तित्व, साहित्येत्तर व्यक्तित्व तथा जीवनी व्यक्तित्व र साहित्य लेखनबीच अन्तःसम्बन्धको चर्चा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेद : रामदयाल राकेशको कृतित्वको सङ्क्षिप्त अध्ययन

यस शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा राकेशका कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ । यस अन्तर्गत कवि प्यासी: युगको आँखामा, नेपाली कविता: विभिन्न आयाम, नेपाली साहित्य: विभिन्न आयाम, रचनाको रसास्वादन, नेपाली समालोचना: विभिन्न आयाम, पूर्वदेखि पश्चिमसम्म, छाँयामा घाम र अन्यभाषामा प्रकाशित कृतिहरूको सङ्क्षिप्त अध्ययन गरिएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद : उपसंहार

यस शोधपत्रको पाँचौँ परिच्छेदअन्तर्गत शोधकार्यको उपसंहार र सम्भावित शोध शीर्षकहरूको चर्चा गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

रामदयाल राकेशको जीवनी

२.१ जीवनीको पृष्ठभूमि

नेपाली वृहत् शब्दकोशअनुसार संस्कृतको तत्सम् नाम शब्द जीवनी भन्नाले “जीवनभर गरेको काम कुराको क्रमबद्ध लेख वा कथन, जीवनचरित्र” आदि भन्ने बुझिन्छ। जीवनीको अर्थ मोटामोटी रूपमा कुनै व्यक्तिले जीवन भोगाइको क्रमलाई सिलसिलाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्नु हो। इतिहासजस्तै कोरा विवरण र कथा जस्तो कल्पनाको प्रबलता नभएर जीवनीमा तटस्थता, वस्तुगतता तथा संयमितता हुनुपर्दछ। अतः : “कसैको जीवनचरित्रलाई लिएर लेखिएको रचनालाई जीवनी भनिन्छ।”^१

त्यस्तै “मानवप्राणीको जन्मदेखि मृत्यु सम्मको समयावधि र यस अवधिभित्र घटेको घटनाचक्रलाई सामान्यतः जीवनी, जिन्दगानी वा जिन्दगी भनिन्छ, यही जीवनका घटनाक्रमको समष्टिलाई नै जीवनी भन्ने गरिन्छ।”^२

जीवनीमा कुनै पनि व्यक्ति विशेषका जीवनीको सम्पूर्ण वा आंशिक पक्षको विवरण हुन्छ। सम्पूर्ण जीवनको विवरण एउटा ग्रन्थमा समेटिन सक्छ।”^३

वास्तवमा भन्ने हो भने “व्यक्ति विशेषको सम्पूर्ण वा आंशिक जीवनका तथ्यपूर्ण घटना उनका मानसिक प्रभाव, अनुभव तथा क्रियाकलापको क्रमबद्ध विवरणको सविस्तार प्रस्तुत गरिएको गद्य रचना नै जीवन हो।”^४

यसरी कुनै पनि व्यक्तिका जीवनसँग सम्बन्धित घटनाहरूको तथ्यपूर्ण प्रस्तुतीकरण नै जीवनीको मूल मर्म हो। जन्मदेखि अन्तसम्म उनले गरेका कार्यको, सेवा, उसको शिक्षादीक्षा संस्कारकर्महरू, आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक गतिविधि, साहित्यिक क्रियाकलाप र उनका मान्यता तथा धारणाजस्ता जीवनसँग

^१ केवप्रसाद उपाध्याय, साहित्य प्रकाश, पाँचौं.सं. (ललितपुर: साभाप्रकाशन, २०४९), पृ. १९०।

^२ भिक्टर प्रधान, नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना, (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०४४) पृ. २८।

^३ मोहनहिमांशु थापा, साहित्य परिचय, चौथो सं. (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५०), पृ. २२७।

^४ मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, चौ.सं. (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०४९), पृ. १८०।

सम्बन्धित विविध पक्षहरूकमो अध्ययन जीवनीअन्तर्गत गरिन्छ । प्रस्तुत शीर्षकअन्तर्गत सात्यिकार डा.रामदयाल राकेशका जीवनसँग सम्बन्धित घटनाहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

२.२ जन्म र जन्मस्थान

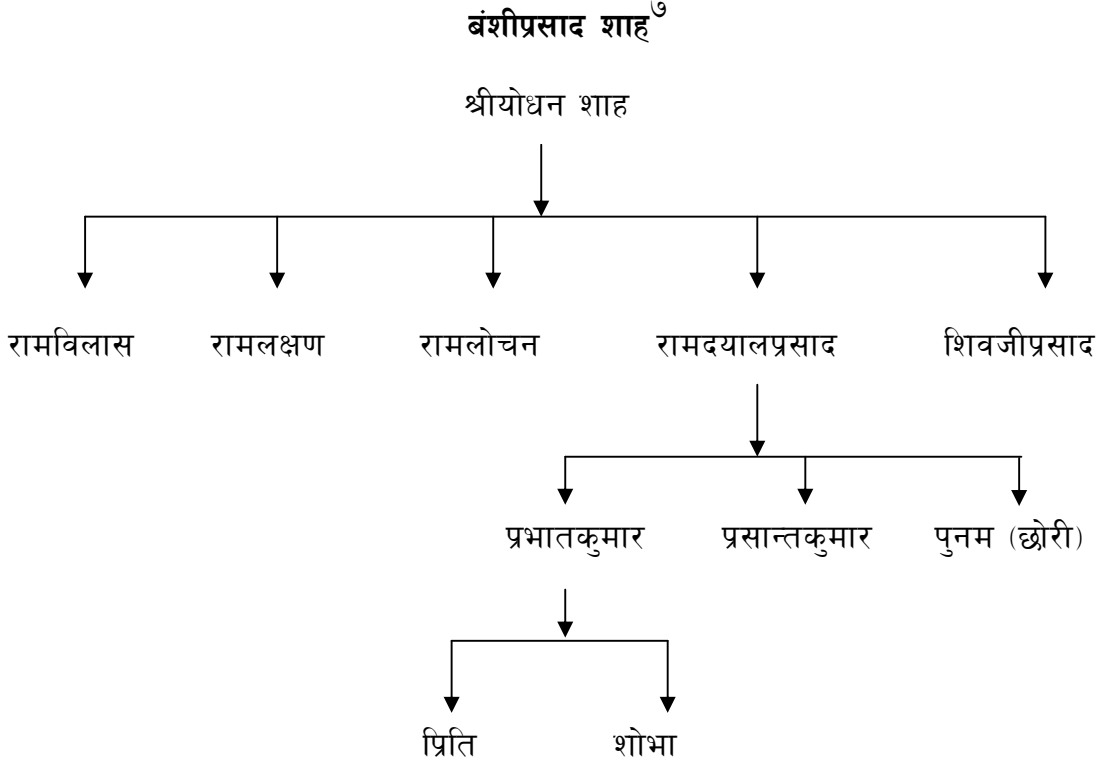
रामदयाल राकेशको जन्म ई.सं १९४२ जुलाई २५ तारिक (वि. सं. १९९९/४/९) का दिन जनकपुर अञ्चल, सर्लाही जिल्लाको सिसौटिया गा.वि.स.को वार्ड नं. ५ मा भएको हो । यिनको बाल्यकालको नाम रामदयालप्रसाद शाह हो । यिनी सानै उमेरमा तारादेवी शाहसँग वैवाहिक बन्धनमा बाँधिन पुगेका हुन् । शाह आफ्नी धर्मपत्नीको नामसँग सामन्जस्य गर्ने उद्देश्यले आफ्नो नामलाई छोट्यलाई अगाडि 'राकेश' राखेका कुराको जानकारी पाइन्छ । उनी भन्छन्: "तारा र राकेश (चन्द्रमा) दुवै रात्री आकाशमा देखिने वस्तु भएकाले म आफ्नो नामको अगाडि 'राकेश' राखेको हुँ ।"^५ तत्पश्चात् यसै नामले विस्तारै पहिचान गराउन थालेका रामदयाल राकेशको साहित्यिक नाम पनि यही रहन गयो ।

२.३ वंशपरम्परा र गोत्र

राकेश साधारण पारिवारिक पृष्ठभूमिमा हुर्केका थिए तर पनि यिनको जीवनमा अभावले स्थान पाएन । समय र परिस्थितिले गर्दा आर्थिक उत्तार-चढाव आउनु स्वाभाविक देखिन्छ । बाल्यकालदेखि नै सुखद अवस्थामा जीवन व्यतीत गरेका रामदयाल राकेशको पैतृक पेशाका रूपमा कृषि र व्यापार थियो ।^६ यिनको गोत्र काश्यप हो । मध्यमवर्गीय आर्थिक अवस्था भएका रामदयाल राकेशका पुर्खा परम्परालाई सामान्य वंशवृक्षमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

^५ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^६ ऐजन ।

२.४ बाल्यावस्था

सामान्य वातावरणमा हुर्केका रामदयाल राकेशको बाल्यकाल आमाबाबुका संरक्षकत्वमा घरमै बितेको पाइन्छ । तीन दाजु र एउटी दिदीका मयालु भाइका रूपमा हुर्केका राकेश जिद्धी तथा जिज्ञासु स्वाभावका थिए । कुनै कुरा देखेपछि त्यसबारे विभिन्न प्रश्न गरी, त्यसको बारेमा जान्न उनी सानैदेखि तत्पर रहेको पाइन्छ । उनका जिज्ञासु सरल प्रश्नहरूको उत्तर उनका दाजुहरू र आमाले ममतामयी शब्दले दिने गर्दथे ।

रामदयाल राकेश बाल्यकालमा आफ्ना साथीहरूसँग मिलेर खेल्ने र रमाइलो मनाउने गर्दथे । उनी साथीहरूले भनेअनुसार कुनै काम गर्ने तथा खेल्ने भएकाले सबैका प्रिय थिए । घरपरिवारदेखि लिएर साथीहरूका माझ पनि एउटा सामान्य बालकका रूपमा देखिने राकेश मेला पर्वहरूमा धेरै रमाउने गर्थे । बाल्यावस्थामा उनी दुर्गापूजा र

^७ ऐजन ।

दाहामेला प्रति बढी उत्सुक देखिन्थे । गाउँघरमा प्रचलित स्थानीय खेलहरू : लुकामारी खेल्ने तथा दिउसो खपटा-खपटा (ढ्याक-ढ्याक) जस्ता खेलमा पनि रुचि राख्थे ।

खानेबेलामा विभिन्न प्रकारको आलोचना गर्ने राकेश नट्खटे स्वभावका थिए । शाकाहारी (वैष्णव) परिवारमा जन्मेका उनी सुरुसुरुमा मांसाहारीबाट शाकाहारी, फेरि मांसाहारी र अन्त्यमा अहिले शाकाहारी भई जीवनयापन गरिरहेका छन् । बाल्यकालमा गुलियो बढी मनपर्ने भएकाले उनी मिठाइहरू खान अति नै रुचि राख्थे ।

२.५ किशोरावस्था

बाल्यवास्थामै बुबाको स्नेहबाट बञ्चित भएका राकेशको संरक्षण तथा रेखदेख दाजुहरूबाट भएको बुझिन्छ । राकेश ५/६ वर्षको हुँदा उनका बुबाको मृत्यु भएको थियो । त्यसको लगत्तै ११ वर्षको उमेरमा उनको विहे पनि भयो । यी दुई मानसिक तथा पारिवारिक समस्या उनका सहयोगी दाजुहरूका सौहार्दपूर्ण व्यवहारले उनलाई महसुस भएन । यस अवस्थामा पनि उनमा बाल्यावस्थकै विशेषताहरू मुख्यरूपमा रहेको बुझिन्छ । यतिखेर आफ्ना गाउँको साथीहरूसँग घाँस काट्ने, भैंसी तथा गोरु (बयल) चराउने जस्ता कार्यकोसमेत गरेको कुरा उनले बताउँछन् । यी कार्यकोहरूबाहेक पठन-पाठनमा पनि उतिकै जिज्ञासु राकेशको किशोरावस्था अभावरहित किसिमले व्यतित भएको जानकारी पाइन्छ ।

२.६ विवाह र सन्तान

रामदयाल राकेशको विवाह कक्षा सातमा पढिराखेकै बेला ११ वर्षको उमेरमा वि.सं २०१० सालमा भएको हो । परम्परागत पद्धतिअनुसार सर्लाही जिल्लाको ब्रह्मपुरी निवासी दीपनारायण शाहकी एकलौती छोरी तारा शाहसँग भएको हो । उनको विवाह स्वेच्छाले नभई करकापमै भएको थियो । यस सम्बन्धमा उनी भन्छन् “म पढ्ने स्कुलको छात्रावासबाट मलाई जवर्जस्ती ल्याइयो । मैले धेरै विरोध गरे तर मेरो केही पनि

चलेन । म बाल्यवस्थामा भएकाले विवाहको अर्थ के हो ? थाहा थिएन तर बालविवाह चाहिं राम्रो होइन भन्ने कुरा थाहा थियो ।^५

२.६.१ सन्तान

रामदयाल राकेशका दुई छोरा र एक छोरी छन् । उनको जेठो छोरोको नाम प्रभातकुमार शाह हो । प्रभात काठमाडौंकाै घरमा पसल गरेर बसेका छन् । कान्छो छोरोको नाम प्रशान्तकुमार शाह हो । उनी हाल अमेरिकामा कम्प्युटर इन्जिनियरिडमा अध्ययनरत छन् । त्यस्तै उनकी एकमात्र छोरी पुनम शाह हुन् । आई.एस्सी. अध्ययन कै क्रममा अन्तरजातीय विवाह गरेकी पुनम हाल आर.एन. ए.सी.मा कार्यरत छिन् ।

२.७ बसाइ-सराइ

पुख्र्यौली बसोवास सर्लाहीजिल्लाको सिसौटिया गा.वि.स.मा भए पनि रामदयाल राकेशले एम.ए.पढ्दाकै अवस्थादेखि काठमाडौंमा बस्दै आएको जानकारी पाइन्छ ।^६वर्तमानमा पनि उनका दाजुभाईहरू त्यहीं बस्दै गरेको कुरा उनी बताउँछन् । यसरी उनी पूर्ण रूपले बसाइ सराइ हालसम्म पनि गरिनसकेको बुझिन आउँछ ।

२.८ शिक्षादीक्षा

रामदयाल राकेशको औपचारिक रूपमा अक्षरारम्भ घरमै बुबा श्रीयोधनप्रसाद शाहको सामान्य रेखदेखमा चारवर्षको उमेरमा भएको हो । बुबाको पेसा कृषि र व्यवसाय भएकाले राकेशको पठनपाठनमा उनको ध्यान त्यति पुगेन । आफ्ना दाजुहरूको रेखदेखमा आफ्नो पढाइ औपचारिक रूपले यिनले गाउँकाै पाठशाला श्री वेनी भोला उच्च मा.वि. हनुमाननगर (गोरइता) बाट थालेका हुन् । कक्षा सातसम्मको अध्ययन पश्चात् कक्षा आठमा विज्ञान विषय लिएर अध्ययन थालेका राकेश एक दुई महिनापछि विज्ञान छाडी श्री नन्दीपत जितु हाइस्कूल सोनवर्सा (विहार) बाट आर्टस

^५ डा.रामदयाल राकेश, पूर्वदेखि पश्चिमसम्म, (विराटनगर : वाणी प्रकाशन, २०५९), पृ. ११० ।

^६ ऐजन ।

विषय लिई नौ कक्षाको अध्ययन थालेको पाइन्छ ।^{१०} सन् १९५८ मा त्यसै स्कूलबाट मैट्रिक पनि पास गरेका छन् । त्यसपछि श्री राधाकृष्ण गोइनका कॉलेज, सीतामढी (बिहार) बाट आई.ए.र बी.ए. (अङ्ग्रेजी अनर्स) क्रमश ई. १९६० र १०६२ मा उत्तीर्ण गरेको पाइन्छ । अध्ययन कै क्रममा ई. १९६२-६३ सम्म आफूले पढेकै गोरइता मा.वि.मा अध्यापन गरेको बुझिन्छ । ई. १९६५ मा एम.ए.पहिलो वर्षको परीक्षा त्रि.वि. काठमाडौंको हिन्दी विभागबाट दिइसकेपछि फेरि श्री देवधारी उच्चमाध्यमिक विद्यालय सुन्दरपुर सर्लाहीको प्रधानाध्यापक भई कार्यको गरेको पाइन्छ । दोस्रो वर्ष स्कूलमा पढाउँदै स्वाध्यायन कै आधारमा उनी परीक्षा दिएका थिए ।^{११} औपचारिक रूपले एम.ए.सम्मको अध्ययन पश्चात् यिनले पद्म कन्या क्याम्पसबाट प्राध्यापकीय जीवन आरम्भ गरेका हुन् । राकेश भारतको दिल्ली विश्वविद्यालयबाट सन् १९७५ मा 'हिन्दी और नेपाली कविता तुलनात्मक अध्ययन' शीर्षकमा अनुसन्धान गरी विद्यावारिधिको उपाधि हासिल गरेका हुन् ।

रामदयाल राकेश कुशाग्र बुद्धिका थिए । यिनी पढाइप्रति अत्यन्त लगनशील थिए र त्यसप्रति रुचि राख्दथे । उनी आफ्ना सहपाठी साथीहरूसँग मिलेर बस्थे । साथै साथीहरूले भनेका कुराप्रति त्यति प्रतिवाद गर्न चाहन्नथे । यिनी आफ्ना कक्षामा प्रथम स्थान हासिल गर्न नसके पनि राम्रो अड्क ल्याउने गर्थे । जतिवेला पर्याप्त रूपमा पाठ्यपुस्तक र शिक्षकहरू पाइदैनथे । कति अक्षर मिलेर शब्द बन्छ ? शब्द भनेको के हो ? जस्ता समस्याहरूको सामाधान गर्न पनि यिनलाई त्यति सजिलो थिएन् । यसरी मैथिली समुदायमा जन्मेका राकेशको माध्यमिक तहदेखिको शिक्षाको आधार हिन्दी भएपनि नेपाली साहित्यको समालोचना क्षेत्रमा यिनको ठूलो योगदान पाइन्छ ।

२.९ स्वाध्यायन

रामदयाल राकेशले औपचारिक शिक्षाको अतिरिक्त प्रशस्त स्वाध्यायन पनि गरेका छन् । खासगरी स्वाध्यायनमा पूर्वीय र पाश्चात्य समालोचनाको बढी अध्ययन गरेका राकेश अन्य साहित्यिक विधा लगायत संस्कृति तथा दर्शनसम्बन्धी कृतिहरूको

^{१०} पूर्ववत् ।

^{११} ऐजन ।

पनि अध्ययन गरेका छन् । आफ्नो फुर्सदको समयमा अहिले पनि उनी प्राय : आफ्नै घरमा रहेका पुस्तकहरू, समसामयिक पत्रपत्रिकाहरू (स्वदेशी तथा विदेशी) को अध्ययन गर्छन् । यसरी उनी एक कुशल अध्येताका रूपमा देखिन्छन् । जसको पृष्टि जागिरे जीवनबाट गरेको एम.ए.को (दोस्रो वर्षबाट) अध्ययनबाट पनि हुन्छ । त्यसैले उनमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गतिविधिको राम्रो ज्ञान भएको पाइन्छ ।

२.१० जागिरे जीवन

बी.ए. सम्मको निरन्तर अध्ययनपश्चात् अध्ययन अध्यापन पेसालाई सँगै अँगालेका रामदयाल राकेश सर्वप्रथम ई. १९६२ मा आफूले प्रारम्भिक शिक्षा आर्जन गरेको पाठशाला श्री वेनी भोली उच्च मा.वि, हनुमाननगर (गोरइता)का शिक्षकका रूपमा कामगर्न थालेका हुन् । एक वर्षे (१९६२-६३ सम्म) शिक्षक जीवन पश्चात् ई. १९६३ देखि १९६४ सम्म बेरोजगार रहेको बुझिन्छ । त्यसपछि त्रि.वि काठमाडौंको हिन्दी विभागमा एम.ए.को अध्ययन आरम्भ गरेको बुझिन्छ । ई १९६४ मा प्रथम वर्षको परीक्षा पश्चात् आफ्नै गृह जिल्ला सर्लाहीको श्री देवधारी उच्च मा.वि., सुन्दरपुरमा प्रधानाध्यापक भएका थिए । एकवर्षे अध्यापकीय जीवन पश्चात् ई. १९६६ मा काठमाडौंको पद्म कन्या क्याम्पसबाट प्राध्यापकीय जीवन आरम्भ गरेको जानकारी पाइन्छ । ई. १९७५ को विधावारिधि पश्चात् वि.सं. २०३१ (ई १९७५) बाट त्रि.वि. काठमाडौंको हिन्दी विभागमा सरकारी प्राध्यापकका रूपमा प्रवेश गरेका थिए । १८ वर्षसम्म एउटा कुशल प्राध्यापकका रूपमा आफ्नो कौशलताले हिन्दी विभागलाई सेवा प्रदान गरे ।

जागिरकै क्रममा प्राध्यापकीय पेसालाई विश्राम दिदै निर्वाचन आयोगको सह-सचिव भई वि.सं. २०४३बाट प्रशासन सेवामा प्रवेश गरेको पाइन्छ । १८ वर्षे प्राध्यापकीय अनुभवले गर्दा निर्वाचन आयोगमा पनि सफल प्रशासक भई काम गरेका थिए । यिनले हात बढाएका क्षेत्रमा सफलता प्राप्त गरेको बुझिन्छ ।

विभिन्न क्षेत्रबाट अनुभव बटुल्ने उद्देश्यले फरक फरक पेसा मनपराउने राकेश वि.सं. २०५३/५४ मा 'पाठ्यक्रम विकास केन्द्र' सानोठिमी भक्तपुरको निर्देशकसमेत भएको जानकारी पाइन्छ । यसरी पेसागत अस्थिरताकै कारण उनले वि.सं. २०५४/५५

मा श्री ५ को सरकार मन्त्रालयअन्तर्गतको 'अनौपचारिक शिक्षा परिषद' सानोठिमीमा पनि एक वर्षसम्म सेवा प्रदान गरेका हुन् ।

राकेश वि.सं. २०५६ कार्तिक १० गतेदेखि ने.रा.प्र.प्र.को सदस्य भएर पूराअवधि अर्थात् वि.सं. २०६१ भदौ १० गतेसम्म राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानलाई सेवा प्रदान गरे । लगभग एक वर्षसम्म बेरोजगार भई बसेका डा.राकेश २०६२ जेष्ठ १६ गतेदेखि २०६३ श्रावण १ गतेसम्म राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सदस्य भई देशलाई सेवा प्रदान गरे । हाल यिनले स्वतन्त्र जीवनयापन गरिराखेका छन् ।

यसरी अध्ययन कै समयदेखि जागिरे जीवन आरम्भ गरेका डा.रामदयाल राकेशले विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूमा कार्यको गरेको पाइन्छ । विभिन्न विषय तथा क्षेत्रमा अभिरुचि राख्ने राकेशका जागिरे जीवन परिवर्तनशिल देखिन्छ । हातहालेको क्षेत्रमा सफलता प्राप्त गरेको राकेश विभिन्न क्षेत्रमा गरेको कार्यगत कुशलताले आफ्नो विद्वत शक्तिको परिचय दिएको पाइन्छ । यसरी समग्रमा भन्नु पर्दा कुशाग्र बुद्धिका राकेशको जागिरे जीवन सफल देखिन्छ । जसमा शिक्षण क्षेत्रमा उनले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ ।

२.११ सामाजिक संघसंस्थामा/कार्यमा सक्रियता

रामदयाल राकेशको सामाजिक संघसंस्थामा पनि रुचि रहेको पाइन्छ । सामाजिक सेवा गर्न रुचाउने यिनी आफ्नी स्वर्गीय आमा पार्वतीको सम्झनामा 'पार्वती स्मृति पुस्तकालय' को स्थापना गरेका छन् ।^{१२} नेपाली साहित्यप्रतिको अगाध माया तथा हिन्दी साहित्य अध्ययन क्षेत्र रहेका राकेशले आफ्नै गृहनगरमा 'पार्वती स्मृति पुरस्कार' को समेत स्थापना गरेका छन् ।^{१३} यस संस्थाद्वारा प्रदान गरिने पुरस्कार एकवर्ष नेपाली साहित्यकारलाई र एकवर्ष हिन्दी साहित्यकारलाई दिने गरेको पाइन्छ ।^{१४} धर्मप्रतिको रुचि दिनानुदिन बढ्दै गएकाले यिनी हाल दुःखीहरूलाई दान दिने कार्यमा प्रवृत्त भएको बुझिन्छ । यी सामाजिक कार्यहरूमा उनको उल्लेखनीय योगदान रहेको देखिन्छ ।

^{१२} ऐजन ।

^{१३} ऐजन ।

^{१४} ऐजन ।

यसरी वर्तमानमा आएर सामाजिक कार्यहरूमा विभिन्न रूपले सक्रिय रहेका राकेश विद्यार्थी अवस्थामा स्कुलले अह्राए बमोजिमको शिक्षाको प्रचार-प्रसार गरी विद्यार्थीहरूलाई आकर्षण गर्ने, स्कुल सरसफाइ तथा स्कुलको सरस्वती पूजामा सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ।^{१५} यसबाट उनी सामुहिक संघसंस्थामा पनि सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेको तथा दुःखीहरूलाई सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ।

२.१२ राजनैतिक संलग्नता

पार्टीका सिद्धान्त र नियम एकातिर देखाएर जनतालाई मख्व पार्ने र अर्कोतिर व्यवहारमा ती कुराहरू लागू नगरी स्वार्थसिद्ध गर्ने र पैसा कमाउने नेताहरूको चालबाजीप्रति घृण गर्ने राकेशमा पार्टीहरूप्रति वितृष्णा देखिन्छ। उनी कुनै पार्टीप्रति समर्पित नरहेको कुरा यसरी व्यक्त गर्दछन् - “पञ्चायती अवस्थाको प्रौढकाल थियो। मेरो पछाडि सरकारको संयन्त्र सक्रिय थियो।..... मौरिशस जानुको सट्टा मैले सजाय पाएँ। दुई वर्षको लागि मेरो पदोन्नति रोकियो। म राजनैतिकको ‘र’ नजान्ने मानिस राजनैतिक षडयन्त्रको सिकार बने। तर त्यसको क्षतिपूर्ति मैले पाँचौं विश्व हिन्दी सम्मेलनमा पाएँ। जसमा मलाई सम्मानित गरियो।^{१६} यसरी उनी कुनै राजनीतिक संस्थाप्रति (पार्टीप्रति) आस्थावान देखिँदैनन्।^{१७}

२.१३ साहित्यमा संलग्नता

२.१३.१ साहित्य सिर्जनाको प्रभाव र प्रेरणा

कुनै व्यक्ति घटना आदिबाट प्रभावित भएर नै साहित्य सिर्जना हुने गर्दछ। रामदयाल राकेश आफ्ना गुरुहरू, नेपाली तथा पाश्चात्य समालोचकहरू, दार्शनिकहरू तथा विविध शास्त्रहरूको अध्ययन र समाजमा भएका विभिन्न विकृति एवम् विसङ्गतिबाट प्रभावित भएर साहित्य समालोचनामा लागेको बुझिन्छ। समालोचक

^{१५} ऐजन।

^{१६} परशु प्रधान, ‘पूर्वापठिका’, पूर्वदेखि पश्चिमसम्म, (विराटनगर: वाणी प्रकाशन, २०५९), पूर्वापठिका।

^{१७} पूर्ववत्।

डा.तारानाथ शर्माबाट उनी सबैभन्दा बढी प्रभावित भएको पाइन्छ ।^{१८} यिनी हास्यव्यङ्ग्यकार भैरव अर्यालको प्रेरणाले सुचारु रूपमा कलम चलाउन थालेको बुझिन्छ ।^{१९} यसरी अध्ययन, अवलोकन र अनुभव नै उनका साहित्यसमालोचनाका प्रेरणा स्रोत हुन् ।

२.१३.२ साहित्य रचना र प्रकाशित कृतिहरू

रामदयाल राकेशको साहित्यिक लेखनको प्रारम्भ विद्यार्थी जीवनदेखि नै भएको हो । उनले विद्यार्थी जीवन (विद्यालयको) मा हिन्दीको कविता साहित्यमा सामान्य रूपले कलम चलाएको बुझिन्छ तर त्यतिवेलाका कविताहरू सबै अप्रकाशित नै देखिन्छन् ।^{२०} यिनको साहित्यिक यात्राको आरम्भ आफ्नै मातृभाषा मैथिलीका लोकगीत 'जगत जननी जानकीको जन्मभूमि' (गोरखापत्र:२०२३; अनुसन्धानमूलक) भन्ने शीर्षकबाट आरम्भ भएको बुझिन्छ ।^{२१}

रामदयाल राकेशको वि.सं. २०३३ मा साभा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित 'कवि प्यासी: युगको आँखामा' नै पहिलो कृति हो । जसको सम्पादन उनले आफै गरेका हुन् । राकेशले नेपाली साहित्यको समालोचना विधालाई आफ्नो लेखनको प्रमुख क्षेत्र बनाए पनि रूपक (एकाङ्की), कथा, कविता आदि विभिन्न विद्यामा पनि फाटफुट कलम चलाएका छन् । उनले साहित्येत्तर विधामा पनि उत्तिकै योगदान दिएका छन् । विभिन्न भाषाका विविध साहित्यमा कलम चलउने डा.रामदयाल राकेशका पुस्तकाकार कृतिहरूका विवरण यस प्रकार छः

२.१३.२.१ नेपाली भाषामा प्रकाशित कृतिहरू

१. कवि प्यासी : युगको आँखामा (सम्पा.)

वि.सं. २०३३

२. नेपाली कविता : विभिन्न आयाम

वि.सं. २०४४

^{१८} ऐजन ।

^{१९} ऐजन ।

^{२०} ऐजन ।

^{२१} ऐजन ।

३. मैथिली लोकगीत संग्रालो	वि.सं. २०४६
४. नेपाली साहित्य : विभिन्न आयाम	वि.सं. २०५५
५. रचनाको रसास्वादन	वि.सं. २०५६
६. मैथिली संस्कृति	वि.सं. २०५६
७. पूर्वदेखि पश्चिमसम्म (सम्पा.)	वि.सं. २०५९
८. मैथिली लोकसंस्कृति	वि.सं. २०६१
९. नेपाली समालोचना : विभिन्न आयाम	वि.सं. २०६१
१०. छायामा घाम (दुश्चन्तकुमारका गजलहरूको अनुवाद)	वि.सं. २०६२

२.१३.२.२ मैथिली भाषामा प्रकाशित कृतिहरू

१. मोदिआईन (सह-अनुवाद)	सन् १९९३
२. सात जापानी कथा (अनु.)	वि.सं. २०४४
३. थाई लोकसंस्कृति आओर परम्परा (अनु.)	वि.सं. २०४५

२.१३.२.३ हिन्दीभाषामा प्रकाशित कृतिहरू

१. हिन्दी पद्य पराग (सम्पा.)	
२. नेपाल परिचय	
३. जनकपुरधाम	
४. नेपाल पदप्रदर्शन पुस्तिका	
५. बहरहाल तीसरी दुनियाँ की कविता (सह-सम्पा.)	
६. ऐच्छिक हिन्दी कक्षा ९ र १० (सम्पा.)	
७. चाँदनी शाहकी कविताएँ (अनु.)	

८. तुलसी दिवस की कविताएँ (सह-अनु.)
९. काला सूरज (अनु : नेपाली उपन्यास)
१०. लाल सूरज (अनु : नेपाली उपन्यास)
११. नेपाली नई कविताएँ

२.१३.२.४ अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित कृतिहरू

1. Folk culture of Nepal-1990
2. Culture Heritage of Nepal Terai - 1994
3. Folk Tales From Mithila - 1996
4. Folk Festival of Mithila - 1998
5. Pilgrimage Tourism in Nepal
6. Jankpur The Sacred Jewer of Nepal

२.१४ पत्रपत्रिका तथा सम्पादन

रामदयाल राकेशको पत्रकारिता पेशा त्यति उर्वर नदेखिए पनि उनले पत्रकारिताप्रति सामान्य रूपमा चासो दिएको पाइन्छ । राकेशले सम्पादन गरेका केही पत्रपत्रिकाहरू यसप्रकारका छन् :

१. कस्तुरी
२. सफारी नेपाली (अङ्ग्रेजी पर्यटन संस्कृतिप्रधान) आदि

२.१५ सम्मान तथा पुरस्कार

विभिन्न साहित्यिक संघसस्थाद्वारा विभिन्न समयमा सम्मानित तथा पुरस्कृति भएका रामदयाल राकेशले प्राप्त गरेका केही राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्मान तथा पुरस्कारहरू यस प्रकार छन् :

१. महेन्द्र विद्याभूषण क र ख श्रेणी
२. रत्नश्री स्वर्ण पदक

४. पञ्चम विश्व हिन्दी सम्मेलन, पोर्ट अफ स्पेन
५. जनकपुर बौद्धिक समाज पुरस्कार, जनकपुर
६. जमर्को साहित्य समूह पुरस्कार, सर्लाही
७. माधुरिमा पुरस्कार
८. सिम्पल (Simple) सम्मान
९. वाणी प्रकाशन पुरस्कार
- १० साभा लोकसाहित्य पुरस्कार
११. फुकुओका एशियाली संस्कृति पुरस्कार

(प्रथम नेपालीले पाएको पुरस्कार)^{२२}

२.१६ भ्रमण

रामदयाल राकेशले नेपालका अधिकांश जिल्लाका साथै भारतका प्रमुख दर्शनीय शहरहरूको भ्रमण गरेको बुझिन्छ । यस्तै नेपाल भारत लगायत बङ्गलादेश, पाकिस्तान, श्रीलङ्का, माल्दिभ्स, थाइल्याण्ड, जापान, सिङ्गापुर, हङ्कङ, फिनल्याण्ड, संयुक्त राज्य अमेरिका, चीन, ट्रिनीडाड र सिडनी (अष्ट्रेलिया) जस्ता देशहरूको भ्रमण गर्ने सुवर्ण अवसर उनले प्राप्त गरेको पाइन्छ । यी देशहरूको भ्रमण उनले विभिन्न साहित्यिक प्रयोजन तथा अन्य उद्देश्यले गरेको पाइन्छ ।

२.१७ रुचि तथा स्वभाव

रामदयाल राकेशले अध्ययन र लेखनका साथै सामाजिक विकासका कार्यहरूप्रति पनि विशेष अभिरुचि लिने गरेको पाइन्छ । आफ्नो फुर्सदको समयमा उनी प्राय साहित्यिक तथा समसामयिक लेख, पत्रपत्रिकाहरू आदि पढ्ने गर्दछन् । आफ्नो अध्ययन र अनुभवका आधारमा उनी केही साहित्यिक तथा समसामयिक लेख पनि लेख्ने गर्दछन् । यसरी अध्ययन, लेखन र सामाजिक सेवा तथा विकास कार्यतर्फको संलग्नताले उनको यस क्षेत्रतर्फको रुचिलाई स्पष्ट पार्दछ । उनी खानेकुरामा दाल, भात, दूध, सागपात,

^{२२} ऐजन ।

फलफूल, गेडागुडी मन पराउँछन् । त्यस्तै पोसाकमा उनी औपचारिक रूपमा जाडो समयमा सर्ट, पैन्ट, कोट, टाई मनपराउँछन् भने गर्मीको समयमा विशेष गरी सफारी सुट लगाउन मनपराउँछन् ।^{२३} त्यसैगरी अनौपचारिक पोसाकका रूपमा सामान्य तथा सर्ट, ट्राउजर आदि मन पराउँछन् । विभिन्न खेलहरूमाफत आनन्द लिने उनी व्याडमिन्टन र क्यारमबोर्ड खेलमा अभिरुचि राख्छन् । समाजसेवाप्रति समेत उनको अभिरुचि देखिन्छ, जसको उदाहरणको रूपमा आफ्नी स्वर्गीय आमा पार्वतीको स्मृतिमा आफ्नै गृहनगर सिसौटियामा 'पार्वती स्मृति पुस्तकालय' र 'पार्वती स्मृति पुरस्कार' लाई लिन सकिन्छ ।

विभिन्न देश विदेश भ्रमणमा समेत रुचि राख्ने डा.राकेश सौन्दर्यप्रेमी प्रकृतिप्रेमी स्वभावका देखिन्छन् । घरका सबै सदस्यप्रति समान व्यवहार गर्ने राकेश आफ्नो अनुकूल कार्य नभएमा रिसाउने समेत गर्दछन् ।^{२४}

२.१८ शारीरिक अवस्था

रामदयाल राकेशको शारीरिक अवस्था स्वस्थ नै देखिन्छ तर एक पल्ट ५/६ वर्षको उमेरमा बिरामी हुँदा गाउँघरका धामीभाँकी तथा बैद्यहरूद्वारा उपचारको बाटो बन्द भएको कुरा सुनाएका थिए ।^{२५} आफन्तहरूद्वारा दाहसंस्कारका सामग्रीहरूसमेत जम्मा गरिसकेको कुराको जानकारी पाइन्छ । तर 'दैवको लीला' एक हप्तापछि उनको रोग आफैँ निको भएको कुरा राकेश बताउँछन् ।^{२६} आखिर प्रकृतिले जे-जस्ता दुःखको संहारमा पुऱ्याए पनि आफ्ना दाजुहरूको सेवाले गर्दा उनमा कठिनाइको बोध भएन् । अतः समग्रम उनको जीवन सुखमय व्यतित भएको बुझिन्छ ।

जीवनका ६३ औँ बसन्त पार गरिसकेका राकेशको उचाइ ५ फिट, तौल ४६ किलो, कालो रङ्ग, फुलेको कपाल तथा गाला पुष्ठ नै देखिन्छ ।^{२७} यसबाट उनी

^{२३} एजन ।

^{२४} तारादेवी शाहबाट प्राप्त जानकारी ।

^{२५} पूर्ववत् ।

^{२६} एजन ।

^{२७} एजन ।

निरोगी रहेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । उनलाई आफ्नो व्यक्तिगत समस्याभन्दा पारिवारिक समस्याले बढी पिरोलेको बुझिन्छ ।^{२८} नित्य सबेरै उठेर हिडडुल गर्छन् । लेखपढ गर्छन् । आफ्नो कार्यलाई नियमितता दिन अफ्यारो मान्दैनन् । यसरी उनको नियमितताकै कारण उनमा कुनै प्रकारको खतरनाक रोगले प्रवेश गर्न नसकेको हुन सक्छ ।

२.१९ साहित्यप्रतिको धारणा

विभिन्न साहित्यिक विधाप्रति अभिरुचि राख्ने राकेशले साहित्यप्रतिको आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गर्छन् “नेपाली भाषा र साहित्यको विकासका लागि विभिन्न भाषाभाषीहरूलाई नेपालीमा लेख्नका लागि प्रेरणा र प्रोत्साहन दिनुपर्दछ । यिनीहरूलाई समय समयम पुरस्कार पनि दिनुपर्दछ । गुटबन्दी र साम्प्रदायिक भावनाको साँगुरो घेरालाई समाप्त गर्नु पर्दछ । स्वस्थ्य र सिर्जनात्मक वातावरणको सिर्जना गर्नु पर्ने स्थितिको खाँचो छ ।”^{२९}

“साहित्य जीवनका लागि हुनुपर्दछ । जीवनको धरातलीय यथार्थको चित्रण काल्पनिक रूपमा मात्र सीमित हुनु हुँदैन । साहित्यको माध्यमबाट पनि समाजको निर्माण गर्न सकिन्छ, मानवीय जीवनको मुल्यको अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ ।”^{३०}

२.२० जीवनीको निष्कर्ष

साहित्य जीवन हो, जीवन साहित्य हो, जीवन नभएको साहित्य साहित्य हुँदैन । साहित्यकार एउटा स्रष्टा हो, ऊ आफ्ना सिर्जनाद्वारा एउटा नयाँ संसारको आशा गर्दछ । यसको निमित्त उसले आफ्नो स्पष्ट जीवनदर्शन बनाएको हुन्छ । साहित्यकारले बनाएको जीवन दर्शनबाट उसको यथार्थ मूल्य निर्धारण हुन्छ । साहित्यकार स्रष्टामात्र नभई द्रष्टा पनि भएकाले ऊ आफ्ना शिल्प र अभिव्यक्तिद्वारा एउटा नयाँ समाजको रचना गरी नयाँ दिशाबोध गर्न चाहन्छ । राकेशले आफ्ना समालोचनात्मक लेखहरूमा साहित्यकार तथा

^{२८} ऐजन ।

^{२९} जयदेव भट्टराई, (सम्पा), साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति, (काठमाडौं : प्रज्ञा छापाखाना: ०५४) पृ. ४०६ ।

^{३०} शोधनायकबाट प्राप्त लिखत ।

साहित्यिक रचनाहरूप्रति इमानदारिता तथा नैतिकतापूर्ण ढङ्गले कलम चलाएको पाइन्छ । साहित्यिक समाजमा साहित्यकार/समालोचकहरूको नैतिकताको निर्धारण उनको लेखकीय दायित्वबाट गर्न सकिन्छ । लेखकीय दायित्वअन्तर्गत उनले आफ्ना लेख तथा रचनाहरूमा सिर्जनात्मक तथा कलात्मक शैलीमा स्वस्थ र जीवन्त भावनाहरू अभिव्यक्त गर्नुपर्दछ । लेखकीय दायित्वअन्तर्गत आफूले समालोचना गर्न लागेको कृतिको परिवेशभित्र रही पूर्वाग्रहरहित आफ्नो स्वतन्त्र तथा स्वच्छ अभिव्यक्ति पोख्नुपर्दछ भन्ने विचार राकेशको देखिन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

रामदयाल राकेशको व्यक्तित्व

३.१ पृष्ठभूमि

कुनै पनि मानिसको व्यक्तित्वको ऊ स्वयम्ले भोगेको र अन्तर्विकास गर्दै आएको जीवन र त्यसका क्रिया-प्रतिक्रियासँग सम्बन्धित हुन्छ । साथै व्यक्तित्व निर्माणमा उसको पारिवारिक पृष्ठभूमि, सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक परिवेश तथा शिक्षादीक्षाले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन् । व्यक्तिले जीवनमा गरेका विभिन्न कार्यले पनि उसको व्यक्तित्वको निर्माण गर्दछ । उसको शारीरिक गठनदेखि लिएर उसभित्र निहित प्रतिभाहरूलाई नै व्यक्तित्वका रूपमा लिइन्छ । व्यक्तित्वको निर्माण गर्छ । व्यक्तित्वलाई यसरी अर्थ्याइएको पाइन्छ, “व्यक्तित्वको अर्थ मानसिक प्रक्रियामा एकरूपता वा अनुरूपताको निर्माण हो । एकरूपताको अर्थ मानिसले सधैं एकै किसिमको काममात्र गरोस् भन्ने होइन । व्यक्तित्वको अर्थ यसभन्दा व्यापक छ । वास्तवमा व्यक्तित्वको अभिप्राय आफ्नो आन्तरिक स्वरूपलाई दृढ गराउनु हो । प्रत्येक परिवर्तित स्थितिमा मानिसले आफ्नो प्रतिभाको स्पष्ट र गहन भाव होइन सक्नुपर्दछ । व्यक्तित्वको अर्थ परिवर्तनशील होइन बरु प्रतिकूल स्थितिको अनुकूल चलन सक्ने यो शक्तिसत्ता हो, जसले मानिसलाई प्रत्येक क्षणमा निहित परिस्थिति अनुकूल चलन सक्ने शक्तिले प्रत्येक क्षणमा नवीन दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ । त्यसैले व्यक्तिभित्र निहित प्रतिभा नै व्यक्तित्व हो ।”^{३१}

३.२ राकेशका व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू

रामदयाल राकेश नेपाली साहित्यका साथै नेपाली समाजका सिर्जनशील व्यक्तित्व हुन् । उनले चार दशकभन्दा बढी समय साहित्यिक सिर्जना तथा सामाजिक कार्यका विभिन्न क्षेत्रमा क्रियाशील रहेर आफ्नो व्यक्तित्वको निर्माण गरेको पाइन्छ । यिनै परिवेशबाट निर्माण भएको व्यक्तित्वलाई निजी र सार्वजनिक गरी दुई भागमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ । व्यक्तिको निजी व्यवहारसँग सम्बद्ध कुरालाई निजी

^{३१} दशरथ ओझा, समीक्षाशास्त्र, (दिल्ली: राजपाल एण्ड सन् ई. १९७५), पृ. ३१ ।

व्यक्तित्व भनिन्छ । निजी व्यक्तित्वलाई पनि अझ बाह्य र आन्तरिक गरी दुई भागमा बाँडेर व्यक्तिको शारीरिक बनावट, आकारप्रकार र त्यसभित्र निहित आचरण र शीलस्वाभावलाई अध्ययन गर्न सकिन्छ । त्यस्तै सार्वजनिक वा सामाजिक व्यक्तित्वले समाजअनुरूप चलेर समाजका लागि विभिन्न कार्य गर्नुलाई बुझाउँछ । साहित्यकारका सन्दर्भमा सार्वजनिक व्यक्तित्वलाई साहित्यिक र साहित्येत्तर व्यक्तित्व गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । साहित्यका कथा, उपन्यास, नाटक, समालोचना आदि विधामा जुन भूमिका वा योगदान हुन्छ त्यो साहित्यिक व्यक्तित्व हो । साहित्यसित सम्बद्ध नरहेर समाजमा जुन सामाजिक कार्य गरिन्छ त्यसलाई साहित्येत्तर व्यक्तित्वभित्र राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

३.२.१ निजी व्यक्तित्व

प्रत्येक व्यक्तिको निजी व्यवहारसँग सम्बन्धित व्यक्तित्व नै निजी व्यक्तित्व हो । सामाजिक व्यक्तित्व बुझ्नका लागि पनि निजी व्यक्तित्वको पहिचान हुनु आवश्यक हुन्छ, किनभने व्यक्तिको नितान्त आफ्नो निजी व्यक्तित्वको छाप सामाजिक व्यक्तित्वको कणकणमा बगिरहेको हुन्छ । निजी व्यक्तित्वमा अन्तर्निहित हुने आन्तरिक तथा बाह्यपक्षको यथार्थ रूपमा सही ज्ञानका लागि व्यक्तिको बाह्य आकारप्रकार र उसको शीलस्वभाव, आचरण र प्रवृत्तिका आधारमा अवलोकन गर्न उपयुक्त हुने भएकाले यहाँ तदनुसार हेर्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.२.१.१ बाह्य व्यक्तित्व: शारीरिक आकारप्रकार

रामदयाल राकेश शारीरिक रूपमा मझौला आकृतिका देखिन्छन् । श्यामलो वर्ण, बाटुलो अनुहार, अलि ठूलो र चौडा निधार तिलचामले केशले सज्जित बान्किलो शिर, साना-साना कालाकाला आँखा, केही अग्लो आकारको स्वभाविक नाक तथा हाँसिलो अनुहारले सधैं उनमा चमक र आकर्षण थपेको छ । पुगनपुग ५ फिटको कद भएको राकेश शान्त र सौम्य प्रकृतिका देखिन्छन् । सामान्य पोसाक लगाउने राकेशको बोलीमा मधुता देखिन्छ ।

विनम्र र मिलनसार स्वभावका साथै हँसिला देखिने यिनी कोमलता र भावुकतामा नै सिर्जनात्मक गति अडेको कुरा स्विकार्छन् । आफ्नो सिद्धान्तमा अडिग तथा बोलेको कुरालाई पूरा गरेरक छाड्ने आँटिलो अवधारणाले नै उनले साहित्यिक क्षेत्रमा सफलता हासिल गरेको बुझिन्छ ।^{३२} जीवनका ६४ वसन्त पार गरिसकेका ४६ किलोग्राम तौल भएका राकेश जुन सुकै पोसाक लगाउँदा पनि उनलाई उत्तिकै सुहाउँदिलो र आकर्षक देखाउँछ तर राकेश परिस्थिति र परिवेश अनुसारको पोसाक प्राय लगाउने गर्दछन् । उनी जहिले पनि सरल, लगनशील, कार्यतत्पर तथा साधनामा संलग्न रहेका व्यक्तित्व हुन् ।

३.२.१.२ आन्तरिक व्यक्तित्व : शील, स्वाभाव, आचरण र प्रवृत्ति

कुनै पनि व्यक्तिको वास्तविकता बाह्य व्यक्तित्वले भन्दा आन्तरिक व्यक्तित्वले प्रष्ट भल्कन्छ । आन्तरिक तहमा रिस, राग, द्वेष आदि छ भने बाह्य व्यक्तित्व जतिसुकै सुगठित भए पनि त्यसले व्यक्तिको वास्तविक पहिचान गराउन सक्दैन । त्यसैले मानिसलाई उँच र नीच बनाउने कुरा नै उसमा रहेको आन्तरिक व्यक्तित्व हो ।

रामदयाल राकेश शारीरिक रूपमा मझौला आकृतिका देखिए पनि आन्तरिक व्यक्तित्वका हिसाबले प्रखर छन् । उनी सबैसँग समान व्यवहार गर्ने गर्दछन् ।^{३३} उँच-नीच तथा धनी-गरिब जस्ता भेदभाव नराखी उनी पक्षपातरहित भएर प्रष्ट कुरा गर्न मन पराउँछन् ।^{३४} त्यसैले उनी केही खरो स्वभावका देखिन्छन् । उनी पक्षपातरहित भएर अगाडि बढ्नु नै आफ्नो जीवनको उद्देश्य मान्दछन् ।^{३५} उनी कहिलेकाही भडङ्ग रिसाउने भए तापनि शान्त तथा सहज स्वभावका देखिन्छन् । उनी अध्ययनशील, भ्रमणशील र केही कल्पनाशील पनि छन् । उनी स्पष्ट रूपमा प्राय : औपचारिक कुरा गरेको मन पराउँछन् ।^{३६}

^{३२} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

^{३३} तारादेवी शाहवाट प्राप्त जानकारी ।

^{३४} प्रभातकुमार शाहवाट प्राप्त जानकारी ।

^{३५} ऐजन ।

^{३६} शिवजीप्रसाद शाहवाट प्राप्त जानकारी ।

राकेश खानेबेलामा खानाप्रति केही टिकाटिप्नी गरे तापनि प्रायः जुनसुके भोजन मन पराउँछन् । साकाहारी भएकाले उनी सात्विक खाना बढी मनपराउँछन् र यसैलाई लाभदायक मान्दछन् ।

राकेश खरो मिजासका मान्छे भएकाले समाजमा भएका दुर्नीति तथा भ्रष्टाचारहरूप्रति कडा प्रतिवाद गर्दछन् । दीन-दुःखीलाई सहयोग पुऱ्याउन उनी साँढै खुशी हुन्छन् ।^{३७} कसैले उनी सामु आफ्नो दुःख पोखेमा त्यसको परिस्थितिबारे वास्तविक जानकारी लिई तत्कालै सहायता पुऱ्याउन अधि बढ्छन् । उनी मैथिली भाषी हुनुका साथै आफ्नो परिवारमा मैथिली भाषाको प्रयोग बढी गर्ने भएकाले उनको नेपाली भाषामा केही मैथिलीको र हिन्दी अध्ययन क्षेत्र भएकाले हिन्दीको पनि सामान्य प्रभाव परेको पाइन्छ ।

३.३ सार्वजनिक व्यक्तित्व

मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले उसको व्यवहार पनि समाज अनुरूप नै हुन्छ । कुनै पनि व्यक्ति समाजअनुरूप चलेर समाजले थाहा पाए वा नपाए पनि उसले समाजलाई नौलोपन दिई एउटा नयाँ दिशामा डोऱ्याउने असाधारण व्यक्तित्व नै सार्वजनिक व्यक्तित्व हो । यसले समाजलाई कुनै न कुनै रूपले प्रेरणा दिएकै हुन्छ । यसरी सबै मानिसका अधि देखिएका र सबैका सामु गरिएका व्यवहारहरू नै सामाजिक व्यक्तित्व हुन् । सामाजिक व्यक्तित्वमा अन्तर्निहित कुरालाई साहित्यकारका साहित्यिक र साहित्येत्तर गरी दुई भागमा राखेर हेर्न सकिन्छ । त्यसैले यहाँ तदनुरूप राख्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.३.१ साहित्यिक व्यक्तित्व

रामदयाल राकेशको औपचारिक लेखन २०३३ सालको 'गोरखापत्र' मा प्रकाशित 'जगत जननी जानकीको जन्मभूमि' अनुसन्धानमूलक लेखबाट आरम्भ भए पनि उनी २०२५ सालको 'रमभूमि' पत्रिकामा प्रकाशित 'माटाका गायक कविहरू' समीक्षात्मक लेखमार्फत साहित्यको फाँटमा प्रवेश गरेका हुन् । हुनत यस अधि नै उनले केही

^{३७} एजन ।

फुटकर कविता तथा कथाहरू हिन्दीमा लेखेको जानकारी पाइन्छ । ती रचनाहरू अप्रकाशित र हाल अनुपलब्ध छन् ।^{३८}

राकेशले नेपाली साहित्यमा विशेषतः समालोचनाको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् । उनको लगभग चारदशक लामो साहित्यिक यात्राको क्रममा प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू नेपाली भाषामा १० वटा रहेका छन् । त्यस्तै अन्य भाषाहरू : मैथिलीमा ३, हिन्दीमा १३, र अङ्ग्रेज्मा ६ वटा प्रकाशित भइसकेका छन् । राकेशका फुटकर लेखरचनाहरू पनि थुप्रै देखिन्छन् । राकेशका यी फुटकर लेख रचनाहरू, गोरखापत्र, कान्तिपुर, राजधानी, लोकमत, प्रही, कस्तुरी, कला, समीक्षात्मक साप्ताहिक, समकालीन साप्ताहिक, यसपत्री, गरिमा, मधुपर्क, प्रज्ञा, रचना र अभिव्यक्ति, कलाकार, मुकुट, मिरमिरे आदि नेपाली पत्रिका तथा विविध भारती, कादम्बनी, गगनाञ्चल, धर्मयुग, हिन्दुस्तान, सारिक र अङ्ग्रेजीका द राइजिङ नेपाल तथा काठमाण्डु पोष्ट जस्ता विभिन्न पत्र पत्रिकामा प्रकाशित छन् ।

राकेशका साहित्यकार व्यक्तित्वका विभिन्न पक्षका रूपमा समालोचक, अनुवादक तथा नियन्त्राकार व्यक्तित्व प्रमुख रहेका छन् ।

३.३.१.१ समालोचक व्यक्तित्व

रामदयाल राकेशले नेपाली साहित्यको समालोचनामा निरन्तर चार दशकदेखि कलम चलाउँदै आएका छन् । उनले यस क्षेत्रमा कलम चलाएर नेपाली साहित्यमा थप उर्जा दिने काम गरेका छन् । उनको पहिलो समीक्षात्मक लेख 'माटाका गायक कविहरू' हो । त्यसपछि उनका फुटकर समालोचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । उनका लेखहरू 'गोरखापत्र', 'मिरमिरे', 'गरिमा', 'प्रज्ञा', 'मधुपर्क', 'समकालीन साहित्य' आदि पत्र-पत्रिकामा छरिएर रहेका छन् । राकेशका फुटकर समालोचना अतिरिक्त पाँचवटा पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । उनको पहिलो पुस्तकाकार समालोचनाकृति 'कवि प्यासी : युगको आँखा' मा (२०३३) हो । उनका अन्य समालोचासङ्ग्रहहरूमा 'नेपाली कविता: विभिन्न आयाम' (२०४४), 'नेपाली साहित्य :

^{३८} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

विभिन्न आयाम' (२०५५) रचनाको रसास्वादन (२०५६) र 'नेपाली समालोचना : विभिन्न आयाम' (२०६१) हुन् ।

राकेशका समालोचनात्मक कृतिहरूमा वस्तुगत विश्लेषण र यथार्थ मूल्याङ्कन भएको छ । उनका समालोचनाहरूले यथार्थता, निर्णयात्मकता र विवेचनात्मक सूचनालाई प्रमुखता दिएका छन् । यिनै कुराहरूले गर्दा राकेशको समालोचक व्यक्तित्व स्थापित भएको छ । यसरी हेर्दा उनको समालोचक व्यक्तित्व अन्य विधामा भन्दा बढी तिक्खर देखिन्छ ।

३.३.१.२ नियान्नाकार व्यक्तित्व

भ्रमणका क्रममा आफूले देखेका, भोगेका र अनुभव गरेका विषयवस्तुको संयोजन गरी रामदायल राकेशले 'पूर्वदेखि पश्चिमसम्म' (२०५९) नियान्नासङ्ग्रहको प्रकाशन गरेका छन् । यसका अतिरिक्त उनका फुटकर यात्रा संस्मरणहरू पनि छन् । यिनै फुटकर लेखरचना र एउटा यात्रासङ्ग्रहको आधारमा राकेशको नियान्नाकार व्यक्तित्व स्थापित भएको छ ।

राकेशले भ्रमण गरेका देश तथा विदेशका विभिन्न ठाउँ, परिवेश, रहनसहज र सामाजिक एवम् शैक्षिक स्थितिलाई सरल, सुबोध र यथार्थ पाराले वर्णन गरेका छन् । उनलाई नियान्नाकार व्यक्तित्वको कोटिमा पुऱ्याउने विशेषता उनको लेखकीय शैली नै हो । यही आधारमा राकेश नियान्नाकारका रूपमा पनि सुपरिचित देखिन्छन् । उनले नियान्ना लेखनलाई अझ विस्तारित गर्दै लगेमा नेपाली नियान्ना विधाले अझ ठोस रूप लिन सक्छ ।

३.३.१.३ अनुवादक व्यक्तित्व

रामदायल राकेशले नेपाली साहित्यको अनुवाद विधामा समेत कलम चलाएका छन् । उनका अनुवादात्मक पुस्तकाकार कृतिका रूपमा 'छाँयामा घाम' (२०६२ : दुश्यन्तकुमारका गजलहरूको अनुवाद) रहेको छ । यसबाहेक उनक दुई अनुवादात्मक कृति हिन्दीमा रहेका छन् । ती हुन् : 'चाँदनी शाहकी कविताएँ' (अनु: २०४४) र 'तुलसी दिवसकी कविताएँ' (सह-अनु. सन् १९९८) यी कृतिहरूका अतिरिक्त प्रशस्त

फुटकर कविताहरूको अनुवाद विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा छरिएर रहेका छन् । यसैगरी मैथिली भाषामा गरेको उनका अनुवादात्मक कृतिहरू: मोदिआईन (सह-अनु: सन् १९९३) र सात जापानी कथा (अनु: २०४४) रहेका छन् । राकेशका अनुवादात्मक व्यक्तित्व 'दुश्यन्तकुमारका गजलहरूको अनुवाद' तथा फुटकर अनुवादहरूको आधारमा निरूपन गरिएको छ ।

रामदयाल राकेशले स्रष्टाहरूको कृति तथा कविता गजलहरूको भावानुवाद सरलरूपमा गरेका छन् । उनलाई अनुवादकका कोटिमा पुऱ्याउने प्रमुख विशेषता उनको भावानुवाद नै हो ।

३.३.२ साहित्येत्तर व्यक्तित्व

रामदयाल राकेश आफ्नो लेखन यात्राको विधिवत आरम्भ औपचारिक रूपले २०३३ सालको 'गोरखापत्र'मा प्रकाशित 'जगत जननी जानकीको जन्मभूमि' अनुसन्धानात्मक मैथिली संस्कृतिबाट आरम्भ गरेका हुन् । यसलाई निरन्तरता दिँदै साहित्यको अन्यविधा तिर पनि लम्केको पाइन्छ । उनका साहित्येत्तर व्यक्तित्वमा अनुसन्धानात्मक व्यक्तित्व, शिक्षक तथा प्राध्यापकीय व्यक्तित्व, प्रशासक व्यक्तित्व, सम्पदाक व्यक्तित्व र समाजसेवी व्यक्तित्व देखापर्दछन् ।

३.३.२.१ अनुसन्धानमुखी व्यक्तित्व

बहुमुखी प्रतिभाका धनी रामदयाल राकेश साहित्यका अतिरिक्त साहित्येत्तर क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । आफ्नो लेखकीय यात्राको आरम्भ उनले अनुसन्धानमूलक लेखमार्फत गरेको बुझिन्छ । साहित्येत्तर कृतिका रूपमा उनका तीन कृतिहरू : **मैथिली लोकगीत सङ्गालो (२०४६), मैथिली संस्कृति (२०५६) र मैथिली लोकसंस्कृति (२०६१)** छन् । यी कृतिहरूको अतिरिक्त विभिन्न पत्र पत्रिकामा फुटकर लेखहरू छरिएर रहेका देखिन्छन् । यी कृतिहरूमा भएका लेखहरूद्वारा राकेश मैथिली संस्कृतिको जानकारी दिएका छन् । मैथिली भाषाभाषीको भेषभुषा, चालचलन, रीतिरिवाज, संस्कृति, परम्परासमेतको चर्चा यी कृतिहरूमा राकेशले गरेका हुन् । यिनै कृतिहरूका आधारमा राकेशका अनुसन्धानात्मक व्यक्तित्वलाई निरूपण गर्न सकिन्छ ।

रामदयाल राकेशको अनुसन्धानमुखी व्यक्तित्वलाई मूल्याङ्कन गर्दा उनी मैथिली समुदायमा निहित विभिन्न संस्कार, मान्यता, आदिको परिचायकका रूपमा देखापर्दछन् । मैथिली जातिका निम्ति महत्वपूर्ण ऐतिहासिक दस्तावेजका रूपमा लिन सकिने यी पुस्तकहरूले नै उनको सफल अनुसन्धानात्मक व्यक्तित्वलाई छर्लङ्ग्याउँछ ।

३.३.२ शिक्षक तथा प्राध्यापकीय व्यक्तित्व

उच्च शिक्षा आर्जन गर्ने आकांक्षा लिएका रामदयाल राकेशले सन् १९६२ देखि नै जागिरे जीवनको सुरुवात गरेका हुन् । उनले सर्लाही जिल्लाका गोरइतास्थित मा.वि.मा एक वर्ष अध्यापन गरेपछि पुनः आफ्नो अध्ययनलाई अगाडि बढाए । काठमाडौंको त्रि.वि.को हिन्दी विभागबाट एम.ए.प्रथम वर्षको परीक्षा सकिएपछि उनले सर्लाही जिल्लाकै श्री देवधारी उच्च माध्यमिक विद्यालय सुन्दरपुरको प्रधानाध्यापक भई काम गरेका हुन् । एकवर्षे अध्यापकीय जीवन पश्चात उनी सन् १९६६ बाट पदमकन्या क्याम्पसबाट आफ्नो प्राध्यापकीय जीवन आरम्भ गरेका हुन् । ई. १९७५ मा भारतको दिल्ली विश्वविद्यालयबाट पीएच.डी. को उपाधि हासिल गरेपश्चात उनी वि.सं. २०३१ (ई. १९७६) बाट कीर्तिपुरको हिन्दी केन्द्रीय विभागमा सहायक प्राध्यापकमा नियुक्त भई वि.सं. २०४९ सालसम्म अध्यापन गरेको बुझिन्छ ।

यसरी शिक्षण र प्राध्यापन पेशाबाट खारिएका राकेश हाल राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट अवकाश प्राप्त भई स्वतन्त्र जीवनयापन गरिराखेका छन् । यसप्रकार राकेश मुलुकको शैषिक क्षेत्रमा पनि योगदान दिएका एक कुशल शिक्षक र प्राध्यापकका रूपमा प्रतिष्ठित रहेका छन् ।

३.३.२.३ प्रशासक व्यक्तित्व

साहित्यकार रामदयाल राकेशको व्यक्तित्वको एउटा महत्वपूर्ण पाटो प्रशासक व्यक्तित्व पनि हो । उनी प्रशासक व्यक्तित्वका रूपमा पनि प्राध्यापक व्यक्तित्व जस्तै परिचित रहेका छन् । प्राध्यापक व्यक्तित्वमा खरिएका राकेशको प्रशासनिक व्यक्तित्वले उनको साहित्यिक यात्रामा अभूत टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ । राकेश प्राध्यापकीय पेसाबाट वि.सं. २०४९ सालमा निर्वाचन आयोगका सह-सचीव भई पहिलो पल्ट प्रशासन

सेवामा प्रवेश गरेका हुन् । यसैगरी २०५३-५४ सम्म पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठिमीको निर्देशक भएर कार्य सञ्चालन गरेका उनी २०५४-५५ मा श्री ५ को सरकारको अनौपचारिक शिक्षापरिषद् सानोठिमीमा, २०५६ कार्तिक १०-२०६१ भदौ १० गतेसम्म राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सदस्य र २०६२ जेष्ठ १६ गतेदेखि २०६३ श्रावण सम्म रा.मा.अ.आ.मा कार्यगरेका छन् ।

यसरी आफ्नो जीवनको अधिकांश अवधि अध्यापन पेसाम बिताएका राकेशको प्रशासकीय व्यक्तित्व पनि उत्तिकै प्रखर रहेको छ । आफ्नो शासनकालमा आफूभन्दा माथिल्लो निकायबाट हुने गरेका विभिन्न अन्यायी भ्रष्टाचारी हुकुमहरू उनी आफ्नो जागिरको कुनै वास्ता नगरी अस्वीकार गरिदिन्थे । उनी निडर, शिछल तथा निर्भिक प्रशासकका रूपमा प्रतिष्ठित भएका हुनाले नै रा.मा.अ.आ.को सदस्य जस्ता सम्मानित पदमा रही कार्य गर्ने मौका प्राप्त गरेका थिए । उनी हुकुमी शैलीका ठाडा आदेशहरूलाई आफूले गर्न नसक्ने बरु जागिरमा नबस्ने कुरा बताउँथे । उनको एउटै स्वार्थ थियो राष्ट्रहित र श्री ५ को इच्छा बमोजिम काम गर्नु । उनले नराम्रा प्रवृत्तिहरूको खुलेर विरोध गरे । राकेश प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरूका भ्रष्टाचारी वैयक्तिक स्वार्थका मौलिक आदेशहरूलाई लिखित आदेश तथा प्रमाणविना गर्न नसक्ने बताउँथे । यसरी उनी कसैको आदेशमा नलाग्ने, निर्भिक, निडर, प्रशासकीय व्यक्तित्व भएका प्रतिभा थिए ।

३.३.२.४ सम्पादक व्यक्तित्व

रामदयाल राकेश आफूलाई सिर्जनात्मक क्षेत्रमा सीमित नराखी सम्पादन क्षेत्रमा समेत विस्तार गरेका छन् । उनले कस्तुरी र सफारी नेपाल (अङ्ग्रेजी पर्यटन संस्कृति प्रधान पत्रिका)को सम्पादनका साथै पुस्तकाकार कृतिको समेत सम्पादन गरेका छन् । उनले पुस्तकाकार कृतिको रूपमा सम्पादन गरिएको 'कवि प्यासी : युगको आँखामा' (२०३३), समालोचनात्मक लेखको संग्रह हो । उनको यो सङ्ग्रहसहित उनका सबै पुस्तकाकार (नेपालीको) कृतिहरू उनैद्वारा सम्पादित हुन् । यसबाहेक उनी अरू अतिरिक्त कृतिहरूको सम्पादन गरिएको बुझिदैन । यी बाहेक हिन्दी 'बहरूहाल तिसरी दुनियाँकी कविता' (सह-सम्पा.) आदि को सम्पादन गरेको हुन् ।

यसरी रामदयाल राकेशको साहित्येतर व्यक्तित्वका रूपमा सम्पादक व्यक्तित्व रहेको पाइन्छ । उनी केवल लेखन पक्षमा सीमित नरही सहित्यक सामग्रीहरूको खोजअनुसन्धान गरी तिनीहरूको सम्पादन गर्नुमा पनि त्यतिकै सक्रिय देखिन्छ । त्यसैले उनको सम्पादक व्यक्तित्व पनि प्रबल बन्न पुगेको छ ।

३.३.२.५ समाजसेवी व्यक्तित्व

रामदयाल राकेश विभिन्न सङ्घसंस्थामा समेत संलग्न हुँदै आएका देखिन्छन् । समाज सेवाका विभिन्न संस्थाहरूमध्ये शैक्षिक संस्था महत्वपूर्ण मानिन्छ, र यस्ता शिक्षण संस्थाको सञ्चालन र सम्बर्द्धनमा समेत राकेशको व्यक्तित्व समर्पित देखिन्छ । यसका साथै उनी विभिन्न सामाजिक, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूमा पनि सेवा गरेको पाइन्छ । यसक्रममा उनले आफ्नै गृहनगर सिसौटिया, सर्लाहीमा आफ्नी आमाको स्मृतिमा 'पार्वती स्मृति पुस्तकालय' र 'पार्वती स्मृति पुरस्कार' को व्यवस्था गरेका छन् । जसका संस्थापक अध्यक्ष राकेश नै हुन् । यसैक्रममा उनी विभिन्न सामाजिक संस्थाहरूका लागि विभिन्न पदमा रही सेवा गरेका हुन् । उनले सेवा प्रदान गरेका संस्थाहरू यस प्रकार छन्

- नेपाल रेडक्रस सोसाइटीका आजीवन सदस्य
- नेपाल पर्यटन पत्रकारसंघको अध्यक्ष (वि.सं. २०४९-२०५१)
- नेपाल माल्दिभ्स मैत्रिसंघको अध्यक्ष
- नेपाल थाई मिथिला सांस्कृतिक परिषदको अध्यक्ष (२०६१-हालसम्म)
- सोसियल जष्टिस एण्ड ह्युमनराइट्स एकेडेमीको सदस्य (वि.सं. २०६०)
- इस्ट वेस्ट अलोमनाई एसोसिएसनका सदस्य (ई. १९७५-हालसम्म)
- फूल ब्राइट एसोसिएसन अफ नेपालको सदस्य (सन् १९९४-हालसम्म)

यसरी हेर्दा यी विभिन्न संघ संस्थाहरूमा समर्पित भई सेवा प्रदान गरेका राकेश एक कुशल समाजसेवी व्यक्तित्व हुन् भन्न सकिन्छ ।

३.४ जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्यलेखनबीच अन्तः सम्बन्ध

रामदयाल राकेशको छ दशक लामो जीवनावधिले सामाजिक, राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशलाई भोग्दै र सामना गर्दै आएको देखिन्छ । यही लामो जीवनभोगाइका क्रममा अनुभव गरेका सरल तथा जटिल परिस्थितिहरूले उनलाई एउटा निश्चित मार्गदर्शन गर्दै लगेको कुरा उनको जीवनीको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ । साहित्यिक वातावरणले प्रभावित राकेशको जीवनको महत्वपूर्ण पक्ष साहित्यको सेवा र संवर्द्धन नै हो । राकेशका जीवनका विभिन्न सम र विषम परिस्थितिसँग उनको साहित्यिक लेखनको सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । उनको साहित्यलेखनको प्रखरताले व्यक्तित्व निर्माणमा ठूलो सघाउ पुऱ्याएको पाइन्छ ।

राकेशले आफ्नो जीवन भोगाइका क्रममा विभिन्न साहित्यकारहरूलाई भेट्ने र साहित्यिक प्रवचनहरू सुन्ने अवसर पाए । जीवनका विविध क्षणहरूमा पाएका अवसरहरूबाट उनको साहित्यिक लेखन अझ अग्रसर भएर आएको देखिन्छ । यसका साथै लोकसंस्कृति बाट प्राप्त प्रभाव, नैसर्गिक प्रतिभा, गहन अध्ययन तथा निरन्तर लेखनबाट पनि उनको साहित्यिक लेखनले अझ उर्वर हुने मौका पायो र साहित्य सिर्जनातिरको प्रखरता र उर्वरताले उनको व्यक्तित्वको निर्माणमा ओज थपेको पाइन्छ ।

यसरी राकेशले आफ्ना जीवनमा प्राप्त गरेका जीवन भोगाइबाट उनको लेखन प्रभावित भएको देखिन्छ । उनको साहित्यिक लेखनको प्रखरता र सबलताले उनको व्यक्तित्व फस्टाउँदै गएको पाइन्छ । उनका साहित्यिक रचनाहरू मानवको जीवन जगत् तथा आफ्नै सन्दर्भसँग मेल खाने भएकाले उनको जीवन र व्यक्तित्वको साहित्यसँग अन्तः सम्बन्ध रहेको प्रष्ट देखिन्छ ।

चौथो परिच्छेद

रामदयाल राकेशका कृतित्वको अध्ययन

रामदयाल राकेश विभिन्न भाषा साहित्यमा कलम चलाउने बहुमुखी प्रतिभा हुन् । उनले नेपाली लगायत मैथिली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषामा पनि कलम चलाएका छन् । नेपाली साहित्यका समालोचना, नियात्रा, सम्पादन, अनुवाद र समसामयिक लेखजस्ता विविध विधामा कलम चलाएका डा.राकेशका हालसम्म १० वटा कृतिहरू प्रकाशमा आएको पाइन्छ । त्यस्तै उनका अनेक फुटकर रचनाहरू विभिन्न पत्र-पत्रिकामा छरिएर रहेका छन् । यहाँ उनका नेपालीमा प्रकाशित साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

४.१ राकेशका समालोचना कृतिहरूको अध्ययन

नेपाली समालोचनाका क्षेत्रका रामदयाल राकेश 'माटाका गायक कविहरू' ('रमभ्रम' २०२५ साउन १६गते) लेखमार्फत देखापरेका हुन् । उनको पहिलो प्रकाशित समालोचनात्मक कृति 'कवि प्यासी: युगको आँखामा' (सम्पा:२०३३) हो । राकेशका हालसम्म थुप्रै फुटकर समालोचनाका अतिरिक्त पाँचवटा समालोचनाका पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । यहाँ उनका पुस्तकाकार समालोचनात्मक कृतिहरूको बेग्ला-बेग्लै चर्चा गर्नु अगाडि प्रकाशन वर्षका आधारमा तिनको सूची निम्नलिखित तालिकामा देखाइएको छ:

क्र.स	समालोचनात्मक कृतिको शीर्षक	प्रकाशनस्थान	प्रकाशक	वि.सं.
१	कवि प्यासी:युगको आँखामा	काठमाडौं	साभा प्रकाशन	२०३३
२	नेपाली कविता: विभिन्न आयाम	काठमाडौं	साभा प्रकाशन	२०४४
३	नेपाली साहित्य: विभिन्न अयाम	काठमाडौं	साभा प्रकाशन	२०५५
४	रचनाको रसास्वादन	काठमाडौं	सफारी नेपाल	२०५६
५	नेपाली समालोचना: विभिन्न आयाम	काठमाडौं	ने.राप्र.प्र.	२०६०

४.१.१ कवि प्यासी : युगको आँखामा (सम्पा.) कृतिको परिचय

‘कवि प्यासी: युगको आँखामा’ रामदयाल राकेशको पहिलो पुस्तककाकार कृति हो।^{३९} प्रस्तुत कृतिमा राकेशले कवि नीरविक्रम प्यासीको कविता/काव्यमा केन्द्रित समालोचनात्मक लेखहरूको सम्पादन गरेका छन्। यस समालोचना सङ्ग्रहमा उनले कवि प्यासीका कविता/काव्यसम्बन्धी समालोचनात्मक लेखहरूको सङ्कलनका साथै नौ पृष्ठको लामो भूमिकामार्फत कवि प्यासीको समग्र काव्यात्मक प्रवृत्तिलाई पनि चिनाउने प्रयास गरेका छन्। १६२ पृष्ठमा फैलिएको प्रस्तुत कृतिमा विभिन्न विद्वान्हरूका १६ वटा समालोचनात्मक लेखहरू सङ्कलन गरिएको छ।

४.१.२ नेपाली कविता : विभिन्न आयाम समालोचनात्मक कृतिको अध्ययन

४.१.२.१ सङ्क्षिप्त परिचय

नेपाली कविता : विभिन्न आयाम समालोचक डा.रामदयाल राकेशको दोस्रो समालोचनासङ्ग्रह हो।^{४०} यसको पहिलो प्रकाशन वि.सं. २०४४ सालमा भएको हो। यो कवितामै केन्द्रित रहेको छ। ‘नयाँ तथा समसामयिक कविताबारे विशेष चाख लिई यसमा देखापरेका नयाँ प्रवृत्ति, मोड एवम् यस सम्बन्धी दृष्टि र सीप पर्गलेर ठम्याउने कोशिश भएको छ। यसरी यस सङ्ग्रहले नेपाली कविताको समसामयिक कालखण्डको प्रस्तुति गरेको छ। प्रस्तुत कृति ४०२ पृष्ठमा फैलिएको छ। केही नेपाली कवि र कविता, नेपाली नयाँ कविता : केही दृष्टिकोण, हिन्दी र नेपाली कविता: केही तुलनात्मक प्रस्तुति र विविध गरी मूल चार शीर्षकमा विभाजित प्रस्तुत कृतिमा क्रमशः ११,११,८ र ७ गरी जम्मा ३७ वटा उपशीर्षकहरू रहेका छन्।

^{३९} रामदयाल राकेश (सम्पा.), कवि प्यासी : युगको आँखामा (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३३)

^{४०} डा.रामदयाल राकेश, नेपाली कविता : विभिन्न आयाम (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४४), प्रकाशकीय।

४.१.२.२ विषयवस्तु

क. केही नेपाली कवि र कविता

रामदयाल राकेशका नेपाली कविता विभिन्न आयाम समालोचना सङ्ग्रहका ३७ वटा लेखहरू चार शीर्षकमा विभाजित गरेका छन् । केही नेपाली कवि र कविता अन्तर्गत रहेको ११ वटा लेखहरू मध्ये पहिलो लेख हो- म.वी.वि.शाह र उसैका लागि । प्रस्तुत लेखमा समालोचक राकेशले कवि म.वी.वि.शाहले 'उसैका लागि' मा व्यक्त गरेका काव्य दर्शन, प्रकृति दर्शन, राष्ट्रप्रेम, गीतात्मकता तथा प्रेम र श्रृङ्गारको रमाइलो प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् । समालोचक राकेशले कवि शाहलाई 'उसैका लागि' ले गर्दा उनी नेपाली काव्य जगतमा चम्किलो तारा सदृश चम्किने र चिरनवीन रहने कुरा उल्लेख गरेका हुन् ।

कवि म.वी.वि. शाह यस सङ्ग्रहभित्रको दोस्रो समालोचनात्मक लेख हो । यसमा समालोचक राकेशले कवि शाहको प्रेरणा र प्रभावको अजस्र र अक्षम स्रोत प्रकृति भएको कुराको चर्चा गरेका छन् । प्रकृतिको मनोरम र मनोहर रूपको चित्रणमा मग्न शाहले प्रकृतिका विभिन्न रूप र स्रोतलाई नौलो काव्यशैलीमा अभिव्यक्त गरेको कुरा यहाँ उल्लेख भएको छ ।

कवि म.वी.वि.शाह र समकालीन कविहरू तेस्रो समालोचनात्मक लेख हो । यसमा समालोचक राकेशले कवि शाहलाई अङ्ग्रेजी कवि वर्डस्वर्थ र हिन्दीका कविहरू सुमित्रानन्द पंत, जयशंकर प्रसाद जस्ता कविहरू जस्ते प्रकृतिका पूजारी कविका रूपमा उभ्याएका छन् । उनी भन्छन् : “कवि म.वी.वि.शाह एकसाथ क्रान्तिकारी, प्रगतिवादी, प्रकृतिका पूजारी, देशप्रेमी कवि हुन् ।”^{४१} उनले शाह समकालीन कविहरूको चर्चाको क्रममा नेपाली साहित्य जगतका लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, बालकृष्ण सम, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, भवानी भिक्षु, माधवप्रसाद घिमिरे, केदारमान व्यथित, भीमनिधि तिवारी, नीरविक्रम प्यासी' जस्ता कविहरूका प्रसङ्ग पनि उठाएका छन् ।

^{४१} ऐजन, पृ. १६ ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा : नेपाली प्रयोगधर्मा कवि शीर्षक लेखमा समालोचक रामदयाल राकेशले देवकोटालाई नेपाली साहित्यको प्रथम प्रयोगधर्मी कवि मानेका छन् । देवकोटाले नै नेपाली साहित्यमा आधुनिकताको प्रयोग गरेको कुरा राकेशले स्विकार्दछन् । नेपाली साहित्यको आधुनिकताको जगबसाउने काममा देवकोटाका असङ्ख्य कविता र निबन्धहरूले अति नै महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको कुरा समालोचक राकेशले बताएका छन् । शिल्प र शैलीको सहज प्राकृतिक प्रयोग गर्ने देवकोटा बाट गद्य कविताको प्रारम्भिक रूप देखा परेको कुरा उनले अभिव्यक्त गरेका छन् ।

कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्याल मानवतावादी कविको रूपमा शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा समालोचक राकेशले लेखनाथका विभिन्न प्रवृत्ति मध्ये मानतावादी प्रवृत्तिलाई प्रष्ट पार्न खोजेको पाइन्छ । मानवको सुनौलो भविष्यप्रति आशावादी तथा मानवतावादी कवि लेखनाथ पौड्यालको विचारधारा व्यापक, विशद र विशुद्ध मानवप्रेमी भएको कुराको चर्चा यहाँ समालोचकले गरेका छन् । प्रत्येक महान् कविको चिन्तन तथा दर्शनको केन्द्रविन्दु मानव नै हुन्छ भन्ने कुरा निर्विवाद रहेको समालोचक राकेशको धारणा छ ।

भवानी भिक्षुको काव्यगत विशेषता शीर्षकको लेखमा राकेशले भिक्षुलाई सफल कथाकार र सिद्धहस्त उपन्यासकारका साथै लोकप्रिय कवि समेत रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । प्रकृतिका कुशल शिल्पी र चित्रकारी कवि भिक्षुका काव्यहरूमा प्रेम, मनोविज्ञान र मानवतावादी स्वरका साथै जीवनवादी दृष्टि देखापर्दछन् भन्ने कुरा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् । नारीप्रति असीम श्रद्धा राख्ने भिक्षु यौवनावस्थामा भोगवादी प्रवृत्ति कहि कतै अँगाले पनि पछि यस प्रवृत्तिबाट अलग रहेको राकेशले चर्चा गरेका छन् ।

केदारमान व्यथित शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा राकेशले केदारमान व्यथितका बारेमा विभिन्न समीक्षकहरूको मत प्रस्तुत गर्दै उनको काव्यगत प्रवृत्तिको निरूपण गरेका छन् । गणेशबहादुर प्रसाईंले जीवनवादी, बालचन्द्र शर्माले निर्देशनवादी, ईश्वर बरालले छायावादी र रहस्यवादी, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले समाजवादी र तारानाथ

शर्माले अराजकतावादीको संज्ञा दिएका कवि व्यथितका काव्यहरूमा क्रान्तिकारी भाव, प्रेम र सौन्दर्य, राष्ट्रप्रेम जस्ता प्रवृत्ति पाइन्छ भन्ने कुरा उनले उल्लेख गरेका हुन् ।

कवि ईश्वरबल्लभको काव्यसाधना शीर्षकको लेखमा समीक्षक राकेशले ईश्वर बल्लभको काव्यसाधनालाई रेखाङ्कित गर्ने प्रयास गरेका छन् । बहुमुखी प्रतिभाका धनी ईश्वर बल्लभ कवि मात्र नभई सफल समालोचक, एउटा सिद्धाहस्त निबन्धकार तथा प्रबुद्ध चिन्तकका रूपमा समेत रहेका छन् । नेपाली साहित्यमा आयामेली लेखकका रूपमा परिचित कवि बल्लभलाई कुनै एउटा आयाम वा वादको संकुचित परिधिमा सीमित गर्नु उनको काव्यसाधनाको उचित मूल्याङ्कन नगर्नु हो भन्ने तर्क समालोचकले अघि सारेका छन् । उनलाई राकेशले अस्तित्ववादी, राष्ट्रवादी, निराशावादी, आस्थावादी, आशावादीजस्ता गतिशील साहित्यकारको रूपमा चिनाएका छन् ।

कञ्चन पुडासैनी र उनको काव्य 'प्रेमिका' एक मूल्याङ्कन मा पुडासैनीको कृति 'प्रेमिका' लाई समालोचकले सफल खण्डकाव्यका रूपमा चिनाएका छन् । आफ्नी प्रेमीका घाँसेकुमारीलाई काव्यको केन्द्रबनलाई लेखेको प्रस्तुत काव्यको प्रारम्भमा प्रकृतिको रमाइलो चित्रण गर्नु सबल पक्ष हो भने 'उपसंहार' शीर्षक दिई काव्यलाई उपदेशात्मक बनाउनु काव्यदोष हो भन्ने समालोचकको भनाइ छ ।

शंकर लामिछाने: व्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षकमा समालोचकले लामिछाने नेपाली काव्य साहित्यका अत्याधुनिक कवि हुन् भनी चिनाएका छन् । नयाँ बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग गर्न कवि लामिछाने खप्पिस देखिन्छन् । उनका काव्यिक संरचनामा आधुनिक युगबोध, समसामयिक जीवनको संवेदना र जीवनको कटु सत्यको यथार्थ चित्रण भएको कुरा समालोचकले बताउँछन् । 'आत्मिक सुन्दरता अलौकिक हुन्छ' भन्ने कुरा लामिछानेले आफ्ना कविता काव्यहरूमा व्यक्त गरेको प्रसङ्ग समालोचकले यहाँ प्रस्तुत गरेका छन् । आन्तरिक श्रृङ्गारलाई मन पराउने लामिछानेले जीवन र साहित्य दुवैमा सङ्घर्ष मन पराउँछ भन्ने कुरा समालोचकले गरेका छन् ।

नेपालीका केही लामा कविताहरू र नदीकिनारामा माभी समालोचनात्मक लेखमा समालोचक रामदयाल राकेशले नेपालको केही लामा कविताहरूको उदाहरण

प्रस्तुत गर्दै नदी किनाराका माझीको सामान्य चर्चा गरेका छन् । यस लेखमा नेपाली साहित्यको इतिहासमा लामा कविताहरू : महाकवि देवकोटाको 'मास्टर पीस', 'पागल' कविता लगायत बालकृष्ण समको 'मृत्युपछिको अभिव्यञ्जन', म.वी.वि. शाहको 'रारा कि अप्सरा', बैरागी काँइलाको 'एकान्तको अजिङ्गर', हाट भने मानिस', द्वारिका श्रेष्ठको 'एउटा चुरोटको ठूटो दिनको प्रकाशमा' जनार्दन जोशीको 'गुम्सिएको रातभित्र पुरिएको अस्थिपञ्जर' र शैलेन्द्र साकारको 'ज्वरोमा कविता' आदिको चर्चा गरेका छन् । नेपाली कविता लेखनको इतिहासमा देवकोटाको महारत हासिल थियो भने आजको सन्दर्भमा मोहन कोइरालालाई त्यो श्रेय प्राप्त छ भन्ने कुरा राकेशले उल्लेख गरेका छन् ।

ख. नेपाली नयाँ कविता : केही दृष्टिकोण

यस समालोचना सङ्ग्रहको दोस्रो खण्ड हो: 'नेपाली नयाँ कविता: केही दृष्टिकोण' यसभित्र विविधि खाले ११ वटा समालोचनात्मक लेखहरू छन् ।

लोकसाहित्यको सन्दर्भमा नेपाली नयाँ कविता यस खण्डभित्रको पहिलो समालोचनात्मक लेख हो । यस लेखमा समालोचक राकेशले 'लोक' शब्दको अर्थ खुलाउँदै नेपाली नयाँ कवितामा लोक साहित्यका विभिन्न पक्षहरूको प्रयोग हुँदै आएको प्रसङ्गको चर्चा गरेका छन् । नेपाली नयाँ कविताहरूले लोक साहित्यका लोकोक्ति, उखानटुक्का, लोककथा, जस्ता विविध पक्षहरूको प्रयोग गरी नेपाली साहित्यको क्षितिजलाई विस्तारको एउटा नयाँ आयाम दिएका छन् भने अर्कोतिर लोकसाहित्यलाई जीवित राख्ने जमर्कोसमेत उक्त प्रयोगबाट हुनगएको धारणा समालोचक राकेशले व्यक्त गरेका छन् ।

नेपाली नयाँ कविता शीर्षकको लेखमा समालोचक राकेशले आजको युगको नयाँ कवितामा देखापारेका सङ्गति असङ्गतिहरूको प्रसङ्ग ल्याएका छन् । उनले आजको बहुसङ्ख्यक कविहरूका नयाँ कवितामा अस्तित्वसङ्कट, अनास्था निस्सारता र निरर्थकतामात्र जीवनदर्शन रहे पनि केही कविहरू आस्थावादी र आशावादी पनि छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

आधुनिक काव्यको भावभूमि शीर्षकको समालोचनामा समालोचकले नयाँ कविता/काव्य वस्तुतः सर्वाङ्गीण जीवनको कविता हुनुपर्दछ भनेका छन् । यथार्थ र आदर्श, विषमता र समता, सुन्दर र असुन्दर आदि सबै नयाँ कविताको भावभूमि भएमात्र आधुनिक कविताको आत्मा अनुगुञ्जित हुन्छ भने कुरा समेत राकेशले अभिव्यक्त गरेका छन् ।

नयाँ कविताको रचना संसार शीर्षकमा नयाँ कविताको रचना संसार धेरै व्यापक र विशाल हुन गएको धारणा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् । २००७ सालको जनक्रान्ति पश्चात् नेपाली नयाँ कविताको (काव्यको) संसार आरम्भ भएको र यसमा भिन्नभिन्न विषयवस्तु र भाषाशैली प्रयोग भएको कुरा समालोचले बताउँछन् । नयाँ कवितासम्बन्धी आफ्नो धारणा राकेशले यसरी व्यक्त गरेका छन्: “कविताको नयाँ रचना संसारमा रेखागणितमा प्रयुक्त त्रिकोण, षट्कोण, सम-विसम रेखा र फ्रान्सेली चित्रकला-जगतको धेरै प्रभाव परेकोले नयाँ कविता क्लिष्ट, दुरुह र अबोधगम्य हुन गएको छ ।”^{४२} कतिपय कविहरू प्राचीन काव्य-परिपाटीअनुसार आफ्ना सिर्जनामा संलग्न रहेको प्रसङ्ग समेत उनले चर्चा गरेका छन् ।

नयाँ कविता : परिवेश र पृष्ठभूमि शीर्षकमा समालोचक राकेशले विश्वजनीन पृष्ठभूमि र परिवेशको चर्चा गरेका छन् । त्यस्तै ‘नेपाली नयाँ कवितामा अभिव्यक्त जीवन-दर्शन’ शीर्षकको लेखमा अभिव्यक्त प्रसङ्गलाई तलको उद्धरणबाट समालोचकले प्रष्ट्याएका छन् :

जिन्दगी त्यो रछनाको कल्पना हो
जहाँ भाँचिएका शब्द र धुजा-धुजा
वाक्यका पूर्जा पत्री
घोष्ट्याइन्छन्
एक होइन जिन्दगी लाखौं बेहोश
अचानोको बेजान पुकार हो
जसको क्षण क्षण शिरमाथि नाना
चोट बज्रिरहन्छन् ।^{४३}

^{४२} ऐजन्, पृ. १३३ ।

^{४३} ईश्वर बराल (सम्पा.), मोहन कोइरालाका कविता, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०२०) पृ. १२० ।

यसलाई राकेशले यसरी अर्थाएका छन् “जिन्दगी एक कातर विरुवाको काल्पनिक मूल हो । जुन रछनाको वक्षमा उम्रेर आफैँ नाक छोपी उभिरहन्छ ।”^{४४}

नेपाली काव्यमा यौन शीर्षकको लेखमा समालोचक रामदयाल राकेशले संसारको प्रत्येक देशको साहित्यमा यौनको स्वच्छ र प्रच्छन्न अभिव्यक्ति भएको सन्दर्भ उल्लेख गर्दै नेपाली साहित्य पनि यसबाट पछि नपरेको सन्दर्भ प्रस्तुत गरेका छन् । यस सन्दर्भमा नेपाली साहित्यका वरिष्ठ कविहरू : देवकोटा, सम, श्रीमती अजिता रिजाल, मोहन कोइराला, पारिजात, वैरागी काइँला, नीरविक्रम प्यासी, बानीरा गिरी, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, केदारमान व्यथित, गोपालप्रसाद रिमाल आदिको प्रसङ्ग समालोचक राकेशले औल्याएका छन् ।

नेपाली नयाँ कविताको शिल्पविधान शीर्षकको लेखमा समालोचक राकेशले नेपाली काव्य धाराको शिल्पक्षेत्रमा नयाँ-नयाँ प्रयोग हुन थालेको कुरा बताएका छन् । यसै प्रसङ्गमा राकेशले कवि मोहन कोइरालाको भनाइलाई यहाँ अघि सारेका छन् “आधुनिक क्षेत्रमा शैलीको उठानसम्म गर्नसके पुरानो कविताको धारामा एउटा नयाँ स्वादको परिवर्तन गर्न चाहिँ मैले कोशिश गरेको छु ।”^{४५} यस लेखमा शिल्पविधान सम्बन्धी निम्नलिखित अभिव्यञ्जनाको अध्ययन एवम् अनुशीलन गर्ने प्रयास समालोचक राकेशले गरेका छन् । ती हुन्- भाषा संयोजन, बिम्बविधान, प्रतीकविधान, छन्दविधान र अलङ्कारविधान । यस प्रकार नेपाली नयाँ काव्यधाराको शिल्पविधानको सङ्क्षिप्त सिंहावलोकनपछि यसको उपलब्धि महत्त्वपूर्ण रहेको कुरा राकेशले व्यक्त गरेका छन् ।

आठौँ दशकको नेपाली कविता शीर्षकमा समालोचकले कवितालाई हेर्ने दृष्टिकोण दुई किसिमका रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । एउटा वर्गका कविहरूको विश्वास राष्ट्रिय र सामाजिक परिवेशमा परिवर्तन ल्याउने सकिने आशावादी दृष्टिकोण रहेको छ भने अर्को वर्गका कविहरूको विश्वास कविताको भूमिका तथा भविष्यप्रति निराशावादी रहेको छ । आठौँ दशकको कविता कुनै वाद या आन्दोलनको साँघुरो घेराभित्र सीमित नहुने निष्कर्ष समालोचक राकेशले दिएका छन् । राकेशले आठौँ दशकको नेपाली कवितामा

^{४४} पूर्ववत् पृ. १४६ ।

^{४५} ऐजन, पृ. १६८ ।

जीवनका सबै आयामहरू, पक्षहरू, अभिव्यक्तिका विभिन्न पक्षबाट अभिव्यक्त हुने धारणा व्यक्त गर्दछन् । साथै भविष्यमा पनि जीवनको सर्वाङ्गीण चित्र कोर्नमा यी कविता सर्वथा सफल हुने कुरामा राकेशले विश्वास गरेका छन् ।

नेपाली काव्यमा नवीन धारा शीर्षकको लेखमा समालोचक राकेशले स्वाद नै तीतो भइसकेका आजका काव्यहरू अक्षरतः जीवनवादी र यथार्थवादी छन् भन्ने विश्वास लिएका छन् । व्यङ्ग्योक्तिको माध्यमबाट भाव व्यक्त हुने आजको नवीन काव्यधाराको शिल्पमा नौलो चिन्तन प्रणाली र नयाँ विचारधाराको उन्मेष भएको पाइन्छ । यस धारा अन्तर्गत नयाँ यथार्थबोध, समसामयिक युगबोध, नवीन उपमानहरूको अन्वेषण र प्राचीन मान्यता एवम् मूल्यको अस्वीकारजस्ता प्रवृत्तिहरू देखापरेको मान्यता समालोचक राकेशको रहेको पाइन्छ । अन्ततः जे जति परिवर्तन भएपनि भाषाशैली सम्प्रेष्य, साधारणीकृत र सर्वथा सर्वग्राह्य हुन गएको निष्कर्ष पनि उनले दिएका छन् ।

नेपाली काव्यमा हास्यव्यङ्ग्य शीर्षक अन्तर्गत समालोचक राकेशले गद्य विधामा हास्यव्यङ्ग्य र पद्य विधामा हास्यव्यङ्ग्य गरी विभाजन गरेका छन् । हास्यव्यङ्ग्यको गद्य विधा अन्तर्गत अच्छाराई रसिक, सप्तऋषि, प्रेम थापा, पिडाली, अर्याल, कृष्णप्रसाद चपागाई लगायतका कथा र उपन्यासलाई लिएका छन् भने पद्य विधा अन्तर्गत देवकोटा, सम, तिवारी, भूपि शेरचन, क्षेत्रप्रताप अधिकारी हस्तीचन्द्र बमजन, भिक्षु, माधवप्रसाद घिमिरे, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान लगायतका कविहरूका कवितालाई लिएका छन् । समालोचक राकेशका अनुसार नेपालीमा गद्यसाहित्य भन्दा पद्यसाहित्य बढी फस्टाएको देखिन्छ भने मनोरञ्जनका दृष्टिले पद्यभन्दा गद्य साहित्यले पाठकलाई बढी सन्तुष्टि प्रदान गरेको छ ।

ग. हिन्दी र नेपाली कविता : केही तुलनात्मक प्रस्तुति

प्रस्तुत शीर्षक यस समालोचनासङ्ग्रहको तेस्रो खण्ड हो । **आदिकवि भानुभक्त आचार्य र महाकवि तुलसीदास** यसभित्रका पहिलो समालोचनात्मक लेख हो । यसमा समालोचक रामदयाल राकेशले विविध रोचक प्रसङ्गहरूमार्फत भानुभक्तलाई तुलसीदाससँग तुलना गरेका छन् । दुवै जनाले देवभाषा संस्कृतमा रचित रामायणको

रामकथालाई जनमानसमा प्रसारित गरेका हुन् । जसरी तुलसी दासलाई हिन्दी साहित्याकाशमा शशी (चन्द्रमा) भनेर चिनिन्छ त्यसरी नै नेपाली साहित्याकाशमा भानुभक्तलाई भानु (सूर्य) को उपाधिबाट चिनिने कुराको उल्लेख समालोचकले गरेका छन् । हिन्दी तथा नेपालीका विभिन्न समालोचकहरूले पनि यी दुई बीचको समानता प्रस्तुत गरेको प्रसङ्ग समालोचक राकेशले व्यक्त गरेका छन् । यिनीहरूका कविताको संरचनामा राष्ट्रियप्रेम, सांस्कृतिक चेतना, नारीप्रतिको दृष्टिकोण, सगुण-निर्गुण, जीवन-मुक्ति, व्यक्ति, समाज, राजा, प्रजा आदिमा पनि समन्वय रहेको कुरा समालोचक राकेशले प्रष्ट पारेका छन् ।

मोतीराम भट्ट र भारतेन्दु हरिश्चन्द्र शीर्षकको लेखमा समालोचक रामदयाल राकेशले मोतीराम भट्टलाई नेपालका हरिश्चन्द्र मानेका छन् । हरिश्चन्द्रबाट अत्यन्तै प्रभावित भट्ट नेपालमा आएर समस्यापूर्ति मण्डलीको स्थापना गरेका थिए । अल्पायुमै असामयिक निधन भएका यी दुई साहित्यकारले आफ्नो भाषा र राष्ट्रको साहित्यिक गतिविधिलाई बढाउन बलियो जगको स्थापना गरेका थिए । नेपालमा राणाशासन र भारतमा अङ्ग्रेजहरूको शासनसत्ता भएका बेला साहित्यिक गतिविधिलाई निरन्तरता दिने यी दुई प्रतिभाबीच व्यक्तिगत प्रवृत्ति लगायत साहित्यिक प्रवृत्तिहरूमा समेत समानता रहेको कुरा समालोचक डा.राकेशले बताएका छन् ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र जयशंकर प्रसाद शीर्षकको लेखमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र जयशंकर प्रसादको काव्य-व्यक्तित्व र कृतित्वको तुलनात्मक अध्ययन समालोचक राकेशले प्रस्तुत गरेका छन् । देवकोटाका 'महाराणा प्रताप' (महाकाव्य), 'वनकुसुम' (खण्डकाव्य) र प्रसादका 'महाराणाका महत्त्व' (खण्डकाव्य), 'कानुन कुसुम' (खण्डकाव्य) लगायतका कृतिहरूमा विषयगत समानता रहेको कुरा समालोचक डा.राकेशले व्यक्त गरेका छन् । छायावादी र प्रकृतिप्रेमी कविहरू प्रसाद र देवकोटा यस संसारको कोलाहल, चीत्कार र जालभेलबाट टाढा जान खोज्ने कुराको चर्चा डा.राकेशले गरेका छन् । प्रकृति कविद्वयको कोमल हृदयमा राष्ट्रप्रेम, मातृभूमिप्रतिको सदिच्छा, सुधारवादी धारणा, नारीप्रतिको दृष्टिकोण, मानवतावादी, सौन्दर्यवादी जस्ता काव्यात्मक प्रवृत्तिहरूमा समानता रहेको धारणा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र सुमित्रानन्द पंत शीर्षकको लेखमा पनि समालोचकले यी दुई साहित्यकार बीचको तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन् । त्यसैगरी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र सूर्यक्रान्त त्रिपाठी निराला शीर्षकको लेखमा पनि यी दुई महान् साहित्यकारबीच क्रान्तिकारी भावना, विद्रोही चेत, प्रगतिवादी, अद्वैत प्रतिभा, दार्शनिक चिन्तन जस्ता कुरामा समानता रहेको प्रसङ्ग समालोचक राकेशले प्रस्तुत गरेका छन् । यस सन्दर्भमा भारतका प्रख्यात विद्वान् र दार्शनिक राहुल सांकृत्यायनको “देवकोटा एकलै प्रसाद, पंत र निराला हुन्”^{४६} भनलाईलाई यी तीनै लेखमार्फत समालोचक राकेशले पुष्टि गरेका छन् ।

हिन्दी र नेपाली नयाँ कविता शीर्षकको लेखमा नेपाली र हिन्दी नयाँ कविताहरूमा कुण्ठा, निराशा, असन्तोषभाव, उल्झन, अवचेतन, तथा अर्द्धचेतनमनको दमित प्रवृत्ति, बौद्धिक चिन्तनहरूको सहज प्रवृत्ति जस्ता अभिव्यक्तिहरू पाइने ठहर समालोचक राकेशले गरेका छन् । उनले हिन्दीका कविहरू अज्ञेय, सर्वेश्वर दयाल सक्सेना, त्यसैगरी नेपालीका कविहरू मोहन कोइराला, पारिजात, बानीरा गिरी जस्ताको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरेका छन् । यिनीहरूले आ-आफ्ना कवितामा प्रयोग गरेका अलङ्कार, बिम्ब तथा प्रतीकहरूको प्रयोगमा केही असमानता देखिने कुरा समालोचकले प्रस्तुत लेखमार्फत प्रष्ट्याउन खोजेका छन् । ‘हिन्दी र नेपाली : नयाँ कविता’ शीर्षक को लेखमार्फत समालोचक डा.राकेशले नयाँ कविताको स्वरूप प्रयोगवादी कविता हो भनी प्रष्टपारेका छन् । निष्कर्षमा उनले भनेका छन् : हिन्दी नयाँ कवितामा जिस्मानी गन्ध, देहको राजनीति स्वतन्त्र यौनाचार र स्वच्छन्द संभोगको अभिव्यक्ति आवश्यकताभन्दा बढी पाइन्छ भने नेपाली नयाँकवितामा यो अवगुण सङ्क्रमित हुन पाएको छैन, जे भए पनि संवेदना र शिल्पमा प्रायशः समानता छ । ‘नेपाली र हिन्दी काव्यमा हास्यव्यङ्ग्य तुलनात्मक अध्ययन’ शीर्षकको लेखमा नेपाली र हिन्दीका हास्यव्यङ्ग्य कविताहरूको सङ्क्षिप्त अध्ययन गरेका छन् । यही प्रसङ्गमा राकेशले नेपालीका लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, लेखनाथ, भीमनिधि तिवारी, भैरव अर्याल लगायत कविहरूका कवितालाई उद्धृत गरेका छन् भने हिन्दीका भारतेन्दु हरिश्चन्द्र, पं. ईश्वरीप्रसाद शर्मा, कान्तानाथ पाण्डेय, काशीनाथजी उपाध्याय, कृष्णदेवप्रसाद गौड, गोपालप्रसाद व्यास लगायत

^{४६} ऐजन, पृ. २६० ।

कविका कविताहरूको उल्लेख गरेका छन् । निष्कर्षमा स्तरीय र शिष्ट हास्यव्यङ्ग्य साहित्यको दुवै काव्य जगत्मा अभाव रहेको कुरा उनी बताउँछन् ।

घ. विविध

विविध शीर्षकअन्तर्गत सातवटा समालोचनात्मक लेखहरू रहेका छन् । नयाँ वर्ष : केही नेपाली कविको आँखाबाट यस खण्डको पहिलो लेख हो । यसमा नयाँ वर्षप्रति समर्पित कविताहरूको सङ्क्षिप्त परिचय दिएका छन् । समालोचक राकेशका अनुसार नेपाली साहित्यमा नयाँ वर्षको अभिवादनमा आफ्नो श्रद्धासुमन समर्पित गर्ने प्रथम कवि देवकोटा हुन् । तर समालोचकले आफूसँग पनि यसको ठोस प्रमाण नभएकोले म वासुदेव शर्माद्वारा लिखित 'मैले मन थाम्न सकिनँ' भन्ने निबन्धबाट उदाहरण प्रस्तुत गरेको छु, भन्दछन् । त्यसैगरी भूपि शेरचन, भैरव अर्याल जनकविकेशरी धर्मराज थापा, जस्ता कविहरूले नयाँ वर्षप्रति आफ्नो श्रद्धासुमन चढाएको कुरा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् ।

राष्ट्रको विकासमा साहित्यकारको भूमिका शीर्षकमा साहित्यकारहरूले राष्ट्रका लागि गरेको योगदानको चर्चा डा.राकेशले गरेको छन् । साहित्य समाजको दर्पण हो र देशको सांस्कृतिक ढुकुटी, प्रत्येक राष्ट्रको आफ्नो साहित्य हुन्छ, जसमा त्यस देशको सभ्यता, संस्कृति आदिको चिरनवीन चित्र चित्रित भएको हुन्छ । जुन राष्ट्रको आफ्नो साहित्य छैन, त्यस देशको आफ्नो सभ्यता एवम् संस्कृति पनि छैन भन्ने कुरा साहित्यकारहरूको भनाइ छ । साहित्यकारहरूले आफ्ना साहित्यिक रचनामार्फत् जनमानसमा विभिन्न प्रेरणा, प्रोत्साहन सद्भाव, रीति, संस्कार, देशप्रतिको ममता, मातृभूमिप्रतिको निःस्वार्थभाव, राष्ट्रविकासको बाटो, राष्ट्रप्रतिको जिम्मेवारी जस्ता कुराहरूप्रति जिम्मेवारी बहन गर्न प्रेरित गरिराखेको कुरा समालोचकले यहाँ व्यक्त गरेका छन् ; जुन राष्ट्र विकासको भरपर्दो आधार हो । साथै साहित्यकारहरूले देशको परिस्थितिअनुसार आफ्नो कलमलाई निरन्तरता दिनाले पनि उनीहरूबाट राष्ट्र विकासमा ठूलो योगदान पुग्ने कुराको चर्चा यस लेखमा समालोचकले प्रस्तुत गरेका छन् ।

बालकृष्ण सम : मेरो मानसपटलमा शीर्षकमा समका सम्पूर्ण साहित्यिक कृतिहरू पढ्दा उनी एउटा ठूला कवि, प्रसिद्ध नाटककार, कथाकार एवम् निबन्धकारबाहेक एउटा

महान् दार्शनिक चिन्तकको रूपमा नेपाली साहित्याकाशमा रहेको कुरा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् । समालोचक राकेशले समप्रति आफ्नो आस्था राख्दै भनेका छन्- “उनको दैहिक शरीरको देहावसानको दाहसंस्कारका समयमा सूचना नपाएर सम्मिलित हुन नसक्नु मेरो जीवनको एउटा दुःखद क्षण हो ।”^{४७}

हाइकुको सङ्क्षिप्त परिचय शीर्षकको लेखमा समालोचक राकेशले, नेपाली कविता जगतमा हाइकुको खासै बिस्तार नभएको कुराको जानकारी दिएका छन् । भीम उदास तथा रमेश खनालको नाउँमा हाइकुसम्बन्धी कृति छापिए पनि तिनीहरूलाई हाइकुसम्बन्धी काव्यगत धारणा प्रष्ट नभएको तर प्रयास गरेमा सफल हुने सक्ने आशा छ, भन्ने धारणा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् ।

आजको नेपाली गीत शीर्षकको लेखमा हाम्रो देश नेपालको वैभवशाली, महिमाशाली र गौरवशाली सङ्गीतात्मक परम्परा बारे सामान्य चर्चा गरेका छन् । समालोचक राकेशले आजको नेपाली गीतको परिवेश, कथ्य, शैली अद्वितीय तवरले फराकिलो हुँदै गएकोमा सन्तोषको सास लिनु पर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

गीतकार चाँदनी शाह शीर्षकको लेखमा राकेशले शाहलाई एउटा बहुमुखी प्रतिभाशाली गीतकार मान्दै उनमा सफल र सशक्त गीतकारका धेरै सम्भावना रहेको कुरा बताउँछन् । त्यस्तै गीतकार चाँदनी शाहको गीतमा प्रकृति शीर्षकको लेखमा गीतकार शाहले प्रकृतिको विभिन्न बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, प्रयोग गरेर आफ्नो प्रेमलाई प्रकट गर्छिन् भन्ने कुरा समालोचक राकेशले बताएका छन् । यसप्रकार गीतकार चाँदनी शाहको गीति संसारमा प्रकृतिको विविधरूप चित्रित भएको कुराको चर्चा समालोचकले गरेका छन् ।

४.१.२.३ समालोचकीय दृष्टि र पद्धति

समालोचक रामदयाल राकेशले यस समालोचना सङ्ग्रहमा सैद्धान्तिक विषयकेन्द्री, कृतिकेन्द्री र प्रवृत्तिकेन्द्री समालोचा पद्धति अँगालेका छन् । उनले यस सङ्ग्रहमा साहित्यकारहरू बीचको तुलना देखाउँदा तुलनात्मक समालोचना

^{४७} ऐजन, पृ. ३६७ ।

पद्धतिकासाथै प्रभाववादी समालोचना पद्धतिको पनि अवलम्बन गरेका छन् । समालोचक राकेशको अध्ययनक्षेत्र हिन्दी साहित्य भएकाले उनी विशेषगरी नेपाली र हिन्दीका साहित्य र साहित्यकारहरूका तुलना गरेका छन् । त्यस्तै यस सङ्ग्रहका अधिकांश लेखहरू कविता विधामै केन्द्रित रहेको देखिन्छ । समालोचकले यस सङ्ग्रहमा दोषलाई भन्दा गुणलाई बढी महत्त्व दिएका छन् ।

४.१.२.४ भाषाशैली

यस सङ्ग्रहको भाषाशैलीलाई हेर्दा प्रायः समालोचक राकेशले वर्णनात्मक र विवरणात्मक शैली कविताका सबैतहमा प्रयोग गरेका छन् । त्यसक्रममा प्रायः सरल शब्दावलीहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । यहाँ लामा तथा छोटो सबैखाले वाक्यहरूको प्रयोग भएको पाइए पनि लामा वाक्यहरूको बाहुल्य देखिन्छन् । त्यसैगरी राकेशले यस सङ्ग्रहमा आफ्नो तार्किकता र बौद्धिकता पनि प्रयोग गरेका छन् । उनले यसमा प्रायः सबै वाक्यमा कर्ता अनुसारको क्रियाको प्रयोग गरेका छन् । भाषाशैली सरल भए पनि हिन्दी र अङ्ग्रेजीका आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग ठाउँ ठाउँमा भएको पाइन्छ ।

४.१.३ 'नेपाली साहित्य : विभिन्न आयाम' समालोचना कृतिको अध्ययन

४.१.३.१ सङ्क्षिप्त परिचय

डा.रामदयाल राकेशको नेपाली साहित्य : विभिन्न आयाम कृतिको प्रथम प्रकाशन वि.सं. २०५५ मा भएको हो । २०८ पृष्ठमा फैलिएको यस कृतिमा विभिन्न ३३ वटा समालोचनात्मक लेखहरू सङ्गृहीत छन् । आलोच्य कृतिका सम्बन्धमा समालोचक डा.ताना सर्माले आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन्: यस ग्रन्थमा विधागत विविधताको मात्र समालोचनात्मक विवेचना दिएको छैन, त्यसका साथै रचनाकारहरू र तिनका विविधताको चयनमा पनि व्यापकता र प्रतिनिधित्वपूर्ण विवेक समालोचकले पुऱ्याएका छन् ।”^{४८}

^{४८} तारानाथ शर्मा 'प्राक्कथन', नेपाली साहित्य : विभिन्न आयाम (काडमाडौं : साभा प्रकाशन : २०५५), पृ. ख ।

४.१.३.२ विषयवस्तु

भानुभक्त : आधुनिक सन्दर्भमा यस सङ्ग्रहका पहिलो समालोचनात्मक लेख हो । यस लेखमा समालोचक डा.रामदयाल राकेशले राष्ट्रिय विभूति भानुभक्त परम्परावादी, पूर्वाग्रहपीडित र प्राचीन कवि नभई आधुनिक चेतनाबाट अनुप्राणित अमर कवि भएको कुरा बताएका छन् । उनका कविताहरूमा आञ्चलिकताका साथसाथै राष्ट्रप्रेम, जातीय गौरव, राष्ट्रियताको झलक, वीरता र श्रृङ्गारको वर्णन समेत एकसाथ पाइन्छ । जुन आधुनिक कविहरूमा पाइने भएकाले पनि आजको सन्दर्भमा भानुभक्त आचार्यको तत्कालीन अभिव्यक्ति अक्षरशः सत्य सावित भएको धारणा समालोचक डा.राकेशले व्यक्त गरेका छन् ।

नेपाली साहित्यका अमर कवि: मोतीराम भट्ट शीर्षकलेखमा समालोचक राकेशले कवि मोतीराम भट्टको साहित्यिक योगदानको मुख्य रूपमा चर्चा गरेका छन् । नेपाली साहित्य सागरका अद्वितीय तथा अनमोल मोती युवाकवि भट्टले थोरै समयमा नेपाली साहित्यलाई पुऱ्याएको योगदान नेपाली साहित्य जगतमा अविस्मरणीय छन् । भारतेन्दु हरिश्चन्द्रले “तिमीमा कवित्व शक्तिको बीज छ, अभ्यास गर्दैजाऊ, कुनै दिन सुकवि हुनेछौ”^{४९} भनी दिएको आशीर्वाद कविभट्टलाई लागेछ भन्ने ठहर समालोचकको रहेको पाइन्छ ।

कवि माधव घिमिरेको काव्यसाधना शीर्षकमा कवि घिमिरेले आफ्ना काव्यहरूमार्फत् नेपाली साहित्यलाई दिएको योगदानको चर्चा समालोचकले गरेका छन् । राकेशका अनुसार उनले आफ्नो काव्यरचना संसार रमाइलो एवम् रमणीय पक्षलाई उद्घाटित गर्ने प्रयास गरेको छन् भने कहीं राष्ट्रिय गौरवको गुणगान गाएका छन् । उनको लामो काव्यसाधनाले नेपाली साहित्यलाई धनी बनाउनमा महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको कुराको चर्चा समालोचक राकेशले गरेका छन् ।

मोहन कोइराला: काव्यव्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षक लेखमा समालोचक राकेशले कोइरालाका कृतिहरूको सूची तयार पारी विभिन्न समालोचकहरूले उनका बारेमा

^{४९} ऐजन, पृ. ८ ।

दिएका मतहरू प्रस्तुत गरेका छन् । यसै क्रममा डा.राकेशले वरिष्ठ समालोचक डा.वासुदेव त्रिपाठीको भनाइ यहाँ उद्धृत गरेका छन्- “उहाँका कविताहरूमा विम्ब, प्रतीक आदिको बडो सामान्य जीवनबाट लिइएका छन् र उहाँको भाषाशैली बडो नै स्पष्ट छ । विचारको नवीनता, प्रयोगको नवीनता र शैलीको नवीनतालाई लिएर उहाँ आधुनिक पुस्ताका निश्चय नै सर्वोच्च कलाकार हुनुहुन्छ ।”^{५०}

गोपालसिंह नेपाली : एउटा यशस्वी काव्यव्यक्तित्व शीर्षकको लेखमा प्रवासी कवि नेपालीले हिन्दी र नेपाली काव्यजगतमा पुऱ्याएको योगदान बारे चर्चा गरिएको छ । समालोचक राकेशका अनुसार गोपालसिंह नेपाली हिन्दी साहित्य संसारमा एउटा लोकप्रिय गीतकारका रूपमा परिचित नाम हो भने नेपाली साहित्य संसारमा छायावादबाट प्रभावित एउटा प्रतिष्ठित कवि हुन् ।

कवियित्री तोया गुरुङको काव्ययात्रा शीर्षकको लेखमा जीवनको यथार्थ चिन्तनमा धेरै समय खर्चिएकी तोया गुरुङ समसामयिक परिवेशमा कवयित्रीका रूपमा अग्रसर भएर देखा पर्नु स्वागतयोग्य कुरा भएको समालोचकले बताउँछन् । समालोचक राकेशले नारीविना पुरुषको जीवन अधुरो एवम् अपूर्ण हुन्छ भन्ने कुरा अभिव्यक्त गरेका छन् । तोया गुरुङ आजका मानिसको विकृति, विसङ्गति र विभत्स रूपको चित्रण गर्नमा पछाडि नपर्नु महान र स्वागतयोग्य कुरा हो, भनेर समालोचकले विश्लेषण गरेका छन् ।

पूर्वक्षितिजमा नियाल्दा शीर्षकमा कवि इन्द्रकुमार श्रेष्ठ ‘सरित’को काव्यसङ्ग्रह ‘पूर्वक्षितिज’ भित्र समालोचकले विचरण गरेको पाइन्छ । कवि सरितले आफ्ना काव्यहरूमा समसामयिक युगसंवेदना, आजको सहरी जीवनमा व्याप्त बेरोजगारी समस्या जस्ता विषयवस्तुमाथि व्यङ्ग्य प्रहार गरेको कुराको चर्चा समालोचक राकेशले गरेका छन् । सरितका कविता/काव्यमा भावपक्ष जतिको सबल कलापक्ष नरहेको टिप्पणी समालोचकले गरेका छन् ।

‘ऊ भएर मेरो अभिव्यक्ति’का कवि नरेन्द्रबहादुर श्रेष्ठ शीर्षक लेखमा समालोचकले प्रस्तुत काव्यसङ्ग्रहमा प्रकाशित कविताहरूको सङ्क्षिप्त परिचय दिएका

^{५०} ऐजन, पृ. १८ ।

छन् । नयाँ-नयाँ बिम्ब र प्रतीकको अन्वेषणमा अनवरत प्रयासशील कवि श्रेष्ठमा एउटा सफल कविका धेरै सम्भावनाहरू प्रस्तुत सङ्ग्रहमार्फत् देखापरेको धारणा समालोचक राकेशले व्यक्त गरेका छन् ।

आधुनिकता र नेपाली नयाँ कविता शीर्षकको लेखभिन्न समालोचक राकेशले प्रयोगवादी कविताहरूलाई मात्र लिएका छन् । यसै क्रममा उनले मोहन कोइराला, द्वारिका श्रेष्ठ जस्ता कविहरूकमो कविता उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । आधुनिक नेपाली नयाँ कवितामा ईश्वरविहीन परिकल्पना, आक्रोश एवम् विद्रोह, अस्तित्व सङ्कट, मृत्युबोध, खोक्रो जीवनमा कटुता, विवशता जस्ता कुरालाई कविहरूले आत्मसात् गरेको कुरा समालोचक राकेशले यस लेखमा व्यक्त गरेका छन् ।

नेपाली कविताको समकालीन स्वर शीर्षकको लेखमा समालोचक डा.राकेशले कविहरू : नवराज कार्की, क्षेत्रप्रताप अधिकारी, मोहनहिमांशु थापा, विजय बजिमय, विमल कोइराला, विनोद अश्रुमाली, दिनेश अधिकारी, तोया गुरुङ, घनश्याम कँडेल आदिका कविताहरूका विभिन्न स्वरलाई प्रस्तुत गरेका छन् । साहित्यकारहरू आफ्नो समसामयिक युगको सजग प्रहरी हुन् र उनीहरूमा राष्ट्रप्रेमको भावना परिपूर्ण हुन्छ । समालोचक डा.राकेशका अनुसार समकालीन नेपाली कविताले नयाँ मानवमूल्य, नयाँ भावबोध, नयाँ आदर्श, नयाँ विचार र नयाँ शिल्पविधानको अन्वेषण गरेको हुन्छ । यसमा जीवनवादी दृष्टिकोण, व्यक्तिवादी चेतना, नागरीय जीवनको यन्त्रणा, स्वार्थपरकता, आशावादी दृष्टिकोण जस्ता स्वरहरू प्रवल रूपमा देखापरेको चर्चा समालोचक राकेशले गरेका छन् ।

नेपाली नयाँ कविता : स्वर तथा संवेदना शीर्षकमा नयाँ कविताको आन्दोलनमा सम्बद्ध कविहरू मानिसको जिन्दगीको बारेमा नयाँ ढङ्गले व्याख्या गर्ने प्रयास गरेको धारणा समालोचक डा.राकेशले राखेका छन् । उनले आजको मानवतावादी कविहरूका समग्र चिन्तनको केन्द्र नै मानिस भएको कुरा यहाँ उल्लेख गरेका छन् ।

नेपाली काव्यमा वसन्त चेतना शीर्षकको लेखमा आरम्भदेखि (प्राचीनकाल) अहिलेसम्म वसन्तको विभिन्न रूप र रङ्गको नेपाली साहित्यमा भएको वर्णनको लेखाजोखा समालोचकले गरेका छन् । उनका अनुसार आजका पुस्ताका कविहरूमा

पहिलाका कविहरूभन्दा विचार, दृष्टिकोण, भावधारा तथा दर्शनमा धेरै फरक आएको बुझिन्छ । “आधुनिक नेपाली कवितामा ऋतुर्णनको परम्परावादी एवम् समृद्धशाली धाराको वर्णन प्रशस्त मात्रामा भएको पाइँदैन । सन्दर्भवश कहींकहीं ऋतु वर्णन भएको पनि छ तर यहाँ पनि मानिसको जटिल जीवनको ज्वलन्त चित्रणलाई वर्ण्यविषय बनाएको छ ”^{५१} भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा डा.राकेशले व्यक्त गरेका छन् ।

आजको मान्छेको कविता शीर्षक समकालीन ४० जना कविहरूको कविता सङ्कलित एउटा सङ्ग्रह हो । यसका सम्पादक नकुल सिलवाल हुन् । उनको अथक प्रयासबाट सम्पादित प्रस्तुत ‘आजको मान्छेको कविता’कृति अधुरो र अपूर्ण रूपमा प्रकाशित भए पनि स्तरीय र पठनीय काव्यसामग्री पाठकसमक्ष समर्पित भएको कुरा समालोचक डा.राकेशले स्वीकार गरेका छन् ।

गीतकार चाँदनी शाह शीर्षकको समालोचनात्मक लेख पहिलो पल्ट ‘मधुपर्क’ पत्रिकामा छापिएको हो ।^{५२} प्रस्तुत लेखमा रामदयाल राकेशले बहुमुखी प्रतिभासम्पन्न,बहुचर्चित एवम् बहुप्रशंसित गीतकार चाँदनी शाहको गीतको लोकप्रियतालाई समावेश गरेका छन् । मानवीय संवेदनाकी सक्षम संरक्षिकाको रूपमा प्रख्यात चाँदनी शाहका गीतहरूमा प्रेम, राष्ट्रिय भावना जस्ता कुराहरू छुटाछुल्ल भएर आएको पाइन्छ । विभिन्न सम्पादक, समालोचक र अनुवादकहरूको दृष्टिमा आफ्नो मूल्य स्थापित गरिसकेकी शाहका गीतहरूको अनुवाद : हिन्दीमा रामदयाल राकेश, संस्कृतमा डा.ऋषिप्रसाद शर्मा, मैथिलीमा लोकेश्वर दत्त र अङ्ग्रेजीमा बन्दना श्रेष्ठले गरेको कुराको जानकारी समालोचकले दिएका छन् ।

नेपाली कथामा आज्चलिकता शीर्षकको लेखमा समालोचक रामदयाल राकेशले आजका कथाकारहरूले मान्छेको जीवनका विविध समस्याहरूका विषयमा कथा लेखेर कथाको आयामलाई विस्तृत एवम् व्यापक बनाउने कार्यको गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै आजको मान्छेको कथाभिन्न नियाल्दा शीर्षकमा प्रस्तुत ‘आजको मान्छे’ कथा सङ्ग्रहभित्रका केही प्रसिद्ध कथाकारहरूका साथै उदीयमान कथाकारहरूले

^{५१} ऐजन, पृ. ८३ ।

^{५२} रामदयाल राकेश, गीतकार चाँदनी शाह, ‘मधुपर्क’, (वर्ष २२, अङ्क ६, पूर्णाङ्क २४५, २०४६कात्तिक) पृ. ६-९ ।

नेपाली कथासंसारको परिवेश र पृष्ठभूमिलाई फराकिलो पारेको धारणा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत कथासङ्ग्रहका सम्पादक नकुल सिलवालले 'बगर' पत्रिकामा प्रकाशित पच्चीस जना कथाकारहरूको कथा सङ्कलन गरेका छन् । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा उदात्त, उत्कृष्ट र परिष्कृत भाषाशैलीको कमी देखिएको टिप्पणी समालोचकले गरेका छन् ।

मधुवन पौडेलको कथायात्रा शीर्षकमा पौडेलको प्रकाशित चार कथासङ्ग्रह : 'बाँच्नुको विवशता' (२०४१), 'नलिनी भाउज्यू' (२०४२), 'म र मेरो परिवेश' (२०५०) र 'चपाएको अनुहार' (२०५३) भित्र समालोचकले विचरण गरेको पाइन्छ । सरल, स्पष्ट र सम्प्रेषणीय भाषाशैलीको प्रयोग भएका पौडेलका कथाहरूमा नारीमनोविज्ञान, राजनैतिक चेतना तथा आजको मानव सभ्यतामा देखापर्ने ज्वलन्त समस्याहरू चित्रण भएको कुरा समालोचकले औल्याएका छन् ।

साहित्यकार गोपाल पराजुलीको दिशाहीन आकाश शीर्षकमा बहुमुखी प्रतिभासम्पन्न पराजुलीका आफ्नै स्वतन्त्र अस्तित्व, अस्मिता साथै आफ्नै मौलिक लेखन शैली प्रयोग भएको कुरा समालोचकले उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत 'दिशाहीन आकाश' (२०५०: साझा प्रकाशन)मा जम्मा ३४ वटा कथाहरू सङ्गृहीत छन् । शैलीमा नवीनता र मौलिकता भएको पराजुलीका कथाहरूमा समाजमा व्याप्त कुरीति कुप्रथा, कुचक्र, जालझेल र षडयन्त्रजस्ता कुराहरूको पोल खोल्ने प्रयास भएको समालोचकको ठहर छ ।

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला शीर्षकको लेखमा समालोचक राकेशले कोइरालाको कथा र उपन्यासहरूको सामान्य चर्चा पछि उनलाई मनोविश्लेषणवादी उपन्यासकारको रूपमा उभ्याएका छन् ।

ज्योति-ज्योति महाज्योति : औपन्यासिक जगतको हिमज्योति शीर्षकमा दौलतविक्रम विष्टद्वारा लिखित 'ज्योति ज्योति महाज्योति' उपन्यासको स्तरीयताको बारेमा चर्चा गरिएको छ । पशुपतिको पाँच मुख भए भैं पाँच परिच्छेद (सद् योजात, बामदेव, तत्पुरुष, ईशान र अघोर) मा लेखिएको प्रस्तुत उपन्यास मुख्यतः प्रतीकात्मक उपन्यास हो । राकेश भन्छन्: "आफ्नो समग्र जीवनको अनुभव, अध्ययन, अनुसन्धान,

चिन्तन, मनन र दर्शनको निरूपण उनले 'ज्योति ज्योति महाज्योति' उपन्यासमा प्रशंसनीय प्रयास गरेका छन् ।^{५३} नेपाली औपन्यासिक जगतमा एउटा हिमज्योतिको रूपमा प्रस्तुत उपन्यासलाई समालोचकले आलोचित गरेका छन् ।

कारागार र निर्बन्ध उपन्यासलाई नियाल्दा शीर्षकमा समालोचकले बानीरा गिरीद्वारा लिखित यी दुई उपन्यासको तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन् । 'कारागार' को औपन्यासिक कथानक बन्दीगृहको सीमित घेराभित्र विस्तार हुन्छ भने 'निर्बन्ध' को कथानक स्वतन्त्र, उन्मुख तथा असीमित परिधिमा विस्तार भएको छ । त्यस्तै 'कारागार' की नायिका आफैद्वारा निर्मित परिधिभित्र निसासिन्छे भने 'निर्बन्ध' की नायिका निर्बन्ध जीवन विताउँछे । सरल, भाषाशैली अँगालेका यी उपन्यासहरूको कथानक सङ्क्षिप्त भए पनि मार्मिक रहेको चर्चा समालोचकले गरेका छन् ।

आञ्चलिक परिवेशको उपन्यास: यहाँदेखि त्यहाँसम्म ध्रुवचन्द्र गौतमको सफल कृति 'यहाँदेखि त्यहाँसम्म' बारे गरिएको समालोचना हो । समालोचक डा.राकेशका अनुसार समग्रमा सफल मानिने यस उपन्यासमा उपन्यासकारले ठेट भाषाशैली र उखान टुक्काको प्रयोग गरेर उपन्यासलाई पठनीय र लोकप्रिय बनाउनमा केही कसर बाँकी राखेका छैनन् । तर पनि लामा-लामा कथोपकथन र उदाहरणले गर्दा पढ्दा अत्यास लाग्नु उपन्यासको त्रुटि पक्ष हो । त्यस्तै 'अलिखितभित्र डुबुल्किंदा' शीर्षकमा ध्रुवचन्द्र गौतमले तराई प्रदेशको संस्कृतिलाई भ्रष्ट गर्ने षडयन्त्र गरेका छन् भने समालोचकको भनाइ छ । भाषा र संस्कृति कुनै पनि देश र समाजका लागि संवेदनशील कुरा भएकाले त्यसमाथि कुठाराघात गरेर गौतमले अक्षम्य अपराध गरेको धारणा समालोचक डा.रामदयाल राकेशले व्यक्त गरेका छन् ।

वासु शशीको यौनदर्शन शीर्षकमा बहुमुखी प्रतिभाका धनी शशीका उपन्यासहरू : 'फूल औइलाएपछि' (२०३९) र 'संसारमा सबैभन्दा एकलो जीव' (२०५२) मध्ये दोस्रो उपन्यासमा अभिव्यक्त यौनदर्शनको सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा समालोचक डा.राकेशले संसारमा सबैभन्दा आकर्षक चीज ईश्वर र नारी भएको बताउँदै साहित्यकारहरूले यी दुबै रूपमाथि सधैं आक्रमण गरेका हुन्छन् भनेका हुन् ।

^{५३} पूर्ववत् पृ. १२४ ।

शशीको यस उपन्यासमा नारीप्रतिको सकारात्मक र नकारात्मक दुवै धारणा रहेको कुरा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् ।

अस्वीकृतमा अभिव्यक्त आञ्चलिकता शीर्षकको लेखमा कथाकार मुरारी अधिकारीको 'अस्वीकृत' कथासङ्ग्रहको चर्चा भएको छ । समालोचक राकेशले यस सङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत १८ वटा कथाको आधारमा' मुरारी अधिकारीलाई जीवनका, यथार्थका र आञ्चलिक परिवेशका जीवन्त कथाकार हुन् भनेका छन् ।

आञ्चलिक उपन्यासकारका रूपमा शङ्कर कोइराला शीर्षकको लेखमा कोइरालाद्वारा लिखित उनको पहिलो प्रकाशित उपन्यास 'खैरिनीघाट' को चर्चा गरिएको छ । हालसम्म कोइरालाका जम्मा ३५ वटा (तीनवटा उपनामबाट प्रकाशित) उपन्यासहरू प्रकाशित भैसकेका छन् । कोइरालाका 'खैरिनीघाट' (२०१८) र 'हेलम्बु मेरो गाउँ' (२०३४) उपन्यासलाई समालोचकले आञ्चलिक उपन्यासका रूपमा चर्चा गरेका छन् । लोक जीवनका अनेकानेक लीलाहरूको लालित्यपूर्ण ढङ्गबाट चित्रण गरिएको 'खैरिनीघाट' मा स्थानीय भाषाको प्रयोग भएको कुरा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् । आलोच्य उपन्यासकै माध्यमबाट मुख्य रूपमा कोइरालालाई आञ्चलिक उपन्यासकारका रूपमा समेत डा.राकेशले चिनाएका छन् ।

पागल वस्ती : सङ्क्षिप्त सिंहावलोकन शीर्षकभित्र सरुभक्तको 'पागल वस्ती' उपन्यासको सङ्क्षिप्त समीक्षात्मक टिप्पणी प्रस्तुत गर्ने प्रयास समालोचकले गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासले प्रेम र अहङ्कारको द्वन्द्वलाई आत्मसात गरेको र 'पागल वस्ती' उनको सर्वथा अवास्तविक वस्ती हो भन्ने धारणा राकेशले व्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासले बौद्ध धर्म र ईसाइ धर्मलाई पनि ठाउँठाउँमा निरूपण गर्ने प्रयास गरेको कुरा राकेशले बताउँछन् । "मानिस अहम् शून्यतावादी भएमा मात्र यो संसार सुन्दर र शान्त हुन सक्दछ" ^{५४} भन्ने कुरा उपन्यासको निष्कर्ष रहेको समालोचकको ठहर छ ।

समसामयिक उपन्यास लेखन: स्थिति र सम्भावना शीर्षकको लेखमा समालोचकले समसामयिक उपन्यासको स्थितिलाई केन्द्र बनाएका छन् । उनले

^{५४} ऐजन पृ. १७० ।

पाश्चात्य जगत कामु, काफ्का, नित्से जस्ता उपन्यासकारहरूको शवलाई नेपाली समसामयिक उपन्यासमा बोकेर हिंडु आफूलाई अनुचित लागेको बताउँछन् । समालोचकका अनुसार जीवनलाई निरर्थक, निस्सार र निरस बनाउनुभन्दा उत्साह, उमङ्ग र उर्जा थप्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । जसको नमुनाका रूपमा शङ्कर भारतीद्वारा लिखित 'अनुपम देवता' उपन्यासको प्रसङ्ग यस लेखमा समालोचकले उठाएका छन् ।

रातो टीकाको टिपनटापन शीर्षकको लेखमा मुटुरोग विशेषज्ञ डा.अरुण सायमीको 'रातो टीका' नामक उपन्यासमा केन्द्रित छ । हिन्दू संस्कृतिमा रहेको सिन्दुरको महत्त्वलाई उपन्यासमा दर्शाइएको छ । प्रस्तुत उपन्यास उपन्यसकारले आफ्नो दाइ रमेश मानन्धरको थाई विमान दुर्घटनामा मृत्यु हुँदा उनकै सम्भनामा समर्पित गरेका छन् । अत्यन्त कारुणिक अन्त्य भएको समीक्ष्य उपन्यासको भाषाशैली काव्यात्मक भए पनि सरल, स्पष्ट र सम्प्रेषणीय रहेको कुरा समालोचक राकेशले बताएका छन् ।

सहलेखन : कति सार्थक कति निरर्थक शीर्षकको समालोचना मूलरूपमा उपन्यास विधामा आधारित रहेको छ । नेपाली साहित्यमा सहलेखनको प्रारम्भ सर्वप्रथम टुकराज र पद्मराज मिश्रका 'रजबन्धकी' (१९९६) बाट भएको समालोचकले आफ्नो खोज अनुसन्धानका आधारमा भनेका छन् । बेञ्जु शर्मा, ध्रुव सापकोटा र ध्रुवचन्द्र गौतमको सहलेखनको उपज 'देहमुक्त' उपन्यासमा केन्द्रित प्रस्तुत लेखका निष्कर्षमा सहलेखन त्यति सार्थक नहुने टिप्पणी समालोचक राकेशले गरेका छन् ।

नेपाली यात्रासाहित्य र घनश्याम राजकर्णिकार शीर्षकको लेखमा समालोचक राकेशले नेपाली साहित्यजगतमा लामो परम्परा रहेको यात्रासाहित्यमा राजकर्णिकारको स्थान पनि यथोचित रहेको धारणा व्यक्त गरेका छन् । उनका यात्रानिबन्धहरू रोचक, जिज्ञासापूर्ण, भावपूर्ण र राष्ट्रियताले परिपूर्ण देखिन्छन् भने कहीं कतै व्यङ्ग्य र विद्रोहका ज्वालाहरू समेत रहेको भनाइ समालोचक राकेशले व्यक्त गरेका छन् ।

अवतार विघटन : अवलोकनपछि शीर्षकमा प्रस्तुत 'अवतार विघटन' (२०४५: सहलेखन) उपन्यासमा कवि तथा कथाकारहरू गरी १३ जना सहयात्री लेखहरू रहेका छन् । शैलेन्द्र साकारद्वारा सुरु र जनार्दन जोशीले अन्त्य गरेको प्रस्तुत उपन्यासका

लेखकहरूले यौनसमस्यालाई मुख्य केन्द्रविन्दु बनाए पनि समसामायिक राजनीति र लेखप्रति पनि प्रतिक्रियाहरू व्यक्त गर्न पछाडि नपरेको कुरा समालोचकले बताउँछन् ।

समकालीन समालोचनाको स्वर शीर्षकको लेखमा नेपाली साहित्यका प्रख्यात समालोचकहरूले लेखन नछाडे पनि यिनीहरूका निष्क्रियतापूर्ण लेखनले समकालीन समालोचना प्रणाली विस्तारै मन्द हुँदै गएको कुरा समालोचकले बताउँछन् । प्रस्तुत लेखभित्र समालोचक कृष्ण प्रधानद्वारा लिखित 'समकालीन समालोचना' कृतिको छोटो समीक्षा पनि राकेशले प्रस्तुत गरेका छन् । समलोचक राकेशका भनाई अनुसार तीन खण्डमा विभाजित प्रस्तुत कृतिले नेपाली साहित्यको हरेक विधाको सङ्क्षेपमा भए पनि उल्लेख गर्नमा सफल भएको छ ।

४.१.३.३ समालोचकीय दृष्टि र पद्धति

यस समालोचनासङ्ग्रहमा पनि समालोचक डा.रामदयाल राकेशले विभिन्न साहित्यकारहरूका साहित्यिक व्यक्तित्व तथा विभिन्न साहित्यिक कृतिहरूका विश्लेषण लगायत अनुसन्धानमूलक लेखहरू पनि प्रस्तुत गरेका छन् । यस सम्बन्धमा समालोचक डा.तारानाथ शर्माले भनेका छन् "यस ग्रन्थमा विधागत विविधताको मात्र समालोचनात्मक विवेचना दिइएको छैन, त्यसका साथै रचनाकारहरू र तिनका विविधताको चयनमा पनि व्यापकता र प्रतिनिधिपूर्ण विवेक समालोचकले पुऱ्याएका छन् ।"^{५५} कृतिपरकता, प्रवृत्तिकेन्द्री र सन्तुलित मूल्यनिर्धारण गर्नमा डा.राकेशको समालोचनात्मक प्रतिभा प्रस्तुत कृतिमा तीक्ष्ण भएको कुरालाई समालोचक ताना शर्माले यसरी व्यक्त गरेका छन् - "यो ग्रन्थ उनको समालोचनात्मक तीक्ष्ण दृष्टिकोणको राम्रो परिचय हो जसमा साहित्यसम्बन्धी विभिन्न विधाहरूमा उनको विश्लेषणात्मक अध्ययनको व्याप्ति पाइन्छ ।"^{५६}

^{५५} डा.तारानाथ शर्मा, 'प्राक्कथन', नेपाली साहित्यकः विभिन्न आयाम, (काठमाडौं: साभाप्रकाशन: २०५५) पृ. ख ।

^{५६} एजन्, पृ. क ।

४.१.३.४ भाषाशैली

प्रस्तुत समालोचनासङ्ग्रहमा समालोचक डा.राकेशले सरल सुबोध र सम्प्रेषणीय भाषाको प्रयोग गरेका छन् । उनको वाक्यप्रयोगको नमुनाबाट यो कुरा प्रष्ट हुन्छ । जस्तै “कविवर मोतीराम भट्ट नेपाली काव्यगगनका चम्किला नक्षत्र र नेपाली साहित्यसागरका स्रष्टा, अद्वितीय तथा अनमोल मोती हुन् ।”^{५७} यस सङ्ग्रहमा पनि राकेशले तत्सम शब्द लगायत ग्रामीण चलनचल्तीका शब्दहरू प्रयोग गरेका छन् । कही कतै अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग भएका डा.राकेशको यो सङ्ग्रह पनि हिन्दीबाट मुक्त भएको छैन । तुलना, विश्लेषण र विवरणका साथै कृति र कृतिकारको परिचय गराउनु उनको प्रस्तुत समालोचनासङ्ग्रहको प्रमुख विशेषता रहेको छ ।

४.१.४ रचनाको रसास्वादन समालोचना कृतिको अध्ययन

४.१.४.१ सङ्क्षिप्त परिचय

रामदयाल राकेशको रचनाको रसास्वादन समालोचना सङ्ग्रहको प्रथम प्रकाशन वि.सं. २०५६ मा भएको हो । १४६ पृष्ठमा फैलिएको यस कृतिमा विभिन्न शीर्षकका ३१ वटा समालोचनात्मक लेखहरू सङ्गृहीत छन् । यस समालोचना सङ्ग्रहमा कृति विश्लेषण, कृतिकारहरूको सङ्क्षिप्त परिचय लगायत सैद्धान्तिक र तुलनात्मक अध्ययन पनि गरिएको छ ।

४.१.४.२ विषयवस्तु

विभिन्न विषयवस्तुमा आधारित यस सङ्ग्रहको पहिलो समालोचनात्मक लेख बालकृष्ण सम र जयशङ्कर प्रसाद हो । यसको प्रथम प्रकाशन गरिमा पत्रिकाको वर्ष ४, अङ्क ४ मा भएको हो । समालोचक राकेशले नेपाली साहित्यका प्रसिद्ध कवि तथा नाटककार बालकृष्ण सम र हिन्दी साहित्यका प्रख्यात कवि तथा नाटककार जयशङ्कर प्रसादको मानसिक र काव्यिक दुवै संरचनामा समानता देखाउने उद्देश्यले यो सङ्क्षिप्त तुलनात्मक विवेचना प्रस्तुत गरेका छन् । यस लेखमा मुख्य रूपमा समका ‘चिसो

^{५७} पूर्ववत् पृ. ५ ।

चूहलो' र प्रसादका 'कामायनी' महाकाव्यबीच तुलना गरेका छन् । राष्ट्रप्रति समान भावना भएका यी दुई दार्शनिक कविहरू मध्ये सम प्रगतिशील तथा प्रयोगवादी कवि हुन् भने प्रसाद छायावादी तथा रहस्यवादी कवि हुन् भने कुरा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् । यस सम्बन्धमा डा.दीनानाथ शरणको भनाइलाई समालोचकले यहाँ उद्धृत गरेका छन् "इतना ही नही, 'सम' जी एक और दृष्टिसे भी 'जयशङ्कर प्रसाद' को समानान्तर है । दोनो ही कवियो मे विचार गाम्भीर्य है, गहरी दार्शनिकता है । समजी नेपालीके जयशङ्कर प्रसाद है ।"^{५८}

कवि केदारमान व्यथितका दुई नवीनतम् कृतिहरू शीर्षकमा समालोचक राकेशले व्यथितका दुई कृतिहरू 'दृष्टि सत्य : दृष्टि सुन्दर' (२०५५) र 'मेरो दर्पण : चार दशकको नेपाल' (२०५४) को विश्लेषण गरेका छन् । समीक्ष्य कविता सङ्ग्रहका अधिकांश कविताहरू पञ्चायतकालमा लेखिएको भए पनि आजको सन्दर्भमा समेत उत्तिकै सटिक र सार्थक रहेको समालोचकको भनाइ छ । मानव मन र मनोविज्ञानका विशेषज्ञ व्यथितका कृतिहरूमा मानवलाई पृथ्वीको सर्वोत्कृष्ट प्राणी मानेका छन् र पृथ्वीलाई स्वर्ग बनाउनमा समेत मानवको अहम् भूमिका हुन्छ भन्ने धारणा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् ।

नेपाली नयाँ कविताका प्रमुख प्रवृत्तिहरू शीर्षकको लेखमा समालोचकले २००७ सालको जनआन्दोलनपछिको नयाँ कविताको भावबोध, आदर्श, विचार र शिल्पविधानको चर्चा गरेका छन् । स्वच्छन्दतावादी कल्पनाशीलता क्रमशः लोप हुँदै गएको नयाँ कविता पूर्णरूपेण जीवनवादी र यथार्थवादी पृष्ठभूमिमा लेखिँदै गरेको प्रसङ्गको चर्चा समालोचक डा.राकेशले गरेका छन् ।

नेपाली काव्यमा आञ्चलिकता शीर्षकको लेखमा आञ्चलिकताको प्रमुख दुई पक्ष: प्रादेशिक अखण्डता एवम् राष्ट्रिय एकता रहेको कुरा समालोचकले अभिव्यक्त गरेका छन् । उनका अनुसार आञ्चलिकताको प्रयोग नेपाली काव्य संसारमा सर्वप्रथम आदिकवि भानुभक्त आचार्यले नै गरेका हुन् । भानुभक्तको 'अलकापुरी कान्तिपुरी नगरी' बाटै आञ्चलिकताको प्रयोग हुन थालेको उनी बताउँछन् । उनका अनुसार भानुभक्तिय

^{५८} रामदयाल राकेश, रचनाको रसास्वादन, (काठमाडौं : सफारी नेपाल, २०५६) पृ. ४-५ ।

‘रामायण’ जनजीब्रोमा आद्योपान्त जीवित रहनुको कारण पनि यही हो । भानुभक्त लगायत मोतीराम भट्ट, देवकोटा, सिद्धिचरण, माधव घिमिरे, म.वी.वि.शाह, मोहन कोइराला, नीरविक्रम प्यासी, क्षेत्रप्रताप अधिकारी, जी.शाह, शैलेन्द्र साकार, गणेश रसिक आदिका कविताकृतिहरूमा पनि यसको प्रयोग हुँदै आएको धारणा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् ।

विविध यात्राको काव्ययात्रा शीर्षकको लेखमा समालोचक डा.राकेशले कवि तथा समीक्षक शरदकुमार भट्टराईको कृतिका सूची दिई उनको कविता संग्रह ‘विविध यात्रा’ (२०५५) को छोटो समीक्षा प्रस्तुत गरेका छन् । पूर्वीय दर्शनबाट प्रभावित भट्टराईका कविताहरू वार्णिक छन्दमा लेखिएका, विभिन्न, अलङ्कार प्रयोग भएका र परिष्कृत तथा परिमार्जित रहेको कुराको चर्चा उनले गरेका छन् ।

अमरसिंहको चिट्ठी को काव्यसौन्दर्य शीर्षकमा समालोचक राकेशले शरदकुमार भट्टराईद्वारा लिखित खण्डकाव्य ‘अमरसिंहको चिट्ठी’ (२०५२)को ऐतिहासिक महत्त्व दर्शाएका छन् ।

विनोदप्रसाद धिताल : व्यक्तित्व तथा कृतित्व शीर्षक लेखमा धितालले ‘शारदा’ मा प्रकाशित कविताबाट आफ्नो साहित्यिक यात्रा आरम्भ गरेको कुराको जानकारी समालोचकले दिएका छन् । प्रस्तुत लेखमा समालोचक राकेशले धितालसँग भएको संवादको एक अंश प्रस्तुत गरेका छन् । ‘डिभाइन कमेडी’ लगायत अन्य भाषाका कृतिहरूको नेपालीमा अनुवाद गर्ने धिताललाई राकेशले एउटा सफल अनुवादकको रूपमा समेत चर्चा गरेका छन् ।

‘चरैवेति’ को चियोचर्चा शीर्षकभित्र मदनमणि दीक्षितद्वारा लिखित ‘चरैवेति’ (२०४४) निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत १४ वटै निबन्धको सामान्य परिचय दिनेकाम समालोचकले गरेका छन् । उनले प्रस्तुत निबन्धसङ्ग्रहको छपाई काम नलाग्ने खालको रहेको अवगुणबाहेक कृति पठनीय र स्तरीय रहेको निष्कर्ष दिएका छन् ।

बसाइँ एक समीक्षा शीर्षकको लेखमा नेपाली साहित्यमा एउटा सफल र सिद्धहस्त उपन्यासकार लीलबहादुर क्षेत्रीले आफ्ना उपन्यास ‘बसाइँ’ मा नेपालीहरूले

बसाइँ सर्नुको कारण देखाउनमा सफल भएको कुराको चर्चा समालोचकले गरेका छन् । उपन्यासकार प्रस्तुत उपन्यासमा आदर्शबाट बिल्कुल अलगिएर यथार्थको दैलो खोल्न सफल भएका छन् । यस उपन्यासमार्फत् उपन्यासकारले नेपाली समाजको शोषित जनताको पीर, मर्का, दयनीयताका साथै शोषित र शोषक वर्गको चरित्राङ्कन सरल भाषाशैलीमा प्रस्तुत गरेको कुरा समालोचकले बताएका छन् ।

सर्पदंश : औपन्यासिक अन्विति शीर्षकमा बालमनोविज्ञानलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको 'सर्पदंश' उपन्यासको मनोवैज्ञानिक महत्त्वको चर्चा समालोचकले गरेका छन् । उपन्यासकार तारणीप्रसाद कोइरालाले प्रस्तुत उपन्यासमा बालमनोविज्ञानको सही सन्दर्भ प्रतिपादन गरेको धारणा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् ।

समसामयिक लेखन : स्थिति र सम्भावना शीर्षकको लेखमा सञ्चार माध्यमको सुविधाले गर्दा समसामयिक लेखन स्तरीय एवम् पठनीय हुनुको सट्टा प्रचारोन्मुख हुँदै गएको आरोप समालोचकले लगाएका छन् । दलगत राजनीतिबाट प्रभावित, प्रेरित र सञ्चालित हुँदै गएको समसामयिक लेखन गुटबन्दीको साँघुरो घेराबाट उम्किए मात्रै स्वस्थ साहित्यको निर्माण हुने कुरा समालोचकले बताउँछन् । "समालोचकहरू गिद्ध हुन, अर्थात् समालोचकीय आँखा गिद्धको जस्तो चनाखो एवम् चिरनवीन हुनुपर्दछ"^{५९} भन्ने कुरा राकेशले उल्लेख गरेका छन् ।

हिउँको तन्ना: सङ्क्षिप्त सिंहावलोकन शीर्षकको लेखमा कथाकार लोकेन्द्रबहादुर चन्दद्वारा लिखित 'हिउँको तन्ना' कथासङ्ग्रहभित्रका ११ वटै कथाको सङ्क्षेपमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रकृतिप्रति प्रगाढ प्रेम राख्ने कथाकार चन्द आफ्ना कथाहरूमा प्रकृतिलाई बडो सहज र सरल रूपले प्रयोग गर्दछन् । प्राकृतिक परिवेशमा आञ्चलिक रङ्ग रङ्गिएका चन्दका कथाहरूमा प्रयुक्त भाषाशैली सरल र सुबोध भएकाले पाठकलाई सम्प्रेषणको समस्या नभएको कुरा समालोचक राकेशले व्यक्त गरेका छन् । साम्प्रदायिक सद्भावको प्रेम, जीवनदर्शनको व्याख्या, पारस्परिक प्रेम जस्ता कुराहरू उनका कथामा छुटाछुल्ल रहेको धारणा समालोचकले प्रष्ट पारेका छन् ।

^{५९} रामदयाल रकेश, रचनाको रसास्वादन, (काठमाडौँ : सफारी नेपाल, २०५६) पृ. ६४ ।

अनाम सत्य निबन्धसङ्ग्रहलाई नियाल्दा शीर्षकमा राकेशले प्रधानलाई एउटा सफल निबन्धकारका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । राकेशले कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानलाई समदर्शी र दार्शनिक समानताको स्वरलाई समर्थन गर्ने निबन्धकारका रूपमा समेत परिचित गराएका छन् । एक दर्जन उत्कृष्ट निबन्धहरू सङ्कलित प्रस्तुत 'अनाम सत्य' निबन्धसङ्ग्रहमा मूलरूपमा मानवीय सहानुभूति र संवेदना प्रकट भएको चर्चा समालोचकले गरेका छन् ।

चाँदनी शाहको गीतियोजना शीर्षकमा गीतकार शाहको गीतहरूमा अन्तर्मुखी भाव सहज र सरल रूपमा अभिव्यक्त भएको कुरा डा.राकेशले देखाएका छन् । गीतकार चाँदनी शाहको गीति वैशिष्ट्यप्रति विदेशी विद्वान् नरेन्द्र जैनको विचारलाई उनले समर्थन गरेका छन् । नरेन्द्र जैनको विचार यस्तो छ: "उहाँले आफ्ना रचनाहरूमा प्राकृतिक सौन्दर्य, नारीको सहज अनुरागात्मक भावना र नारीजीवनको चरम परिणति मातृत्व र वात्सल्यलाई विशेष स्थान दिनुभएको छ । राष्ट्रप्रेमसम्बन्धी भावनाहरू पनि उहाँको रचनाहरूको विषयवस्तु बनेका छन्"

मदन पुरस्कारप्राप्त कृति बैकुण्ठ एक्सप्रेस शीर्षकको लेखमा राकेशले मोहनराज शर्माद्वारा लिखित प्रस्तुत बैकुण्ठ एक्सप्रेस नाटकलाई प्रदान गरिएको मदन पुरस्कारले नेपाली नाट्यक्षेत्र गौरवान्वित भएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । वर्तमान मानव जीवनको जटिल स्थिति, लाहुरेहरूका समस्या आदि यावत कुरा नाटकभित्र रेखाङ्कित गरिएको छ । नाटककार आफ्नो 'दुई शब्दमा' बैकुण्ठ एक्सप्रेसको बारेमा लेख्छन् "यो नाटक भित्रितहमा त्रासद छ, तर बाहिरिया तहमा चाहिँ रहस्यपूर्ण र मनोरञ्जनात्मक छ । यस नाटकको मूल कुरो चाहिँ समसामयिक मानवसम्बन्ध र जीवनको व्यङ्ग्य हो ।"^{६०} यस नाटकमा प्रयुक्त कथोपकथन सङ्क्षिप्त, सोभो र सरल रहेको साथै दैनिक जीवनमा प्रयुक्त भाषाशैलीको प्रयोगले नाटक सम्प्रेषणीय रहेको कुरा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् ।

'बन्धकी खुसीहरू' मा विचरण गर्दा शीर्षक लेखमा समालोचकले प्रस्तुत 'बन्धकी खुसीहरू' कृतिमा भूमिका लेखकप्रति आक्रोश व्यक्त गरेका छन् । सीता पाण्डेद्वारा

^{६०} ऐजन, पृ. ७६ ।

लिखित यस कथासङ्ग्रहमा जम्मा तेह्रओटा कथाहरू सङ्कलित छन् । अन्त्यमा समालोचकले यौनमा मात्र बढी केन्द्रित नभएर मानवीय भोगाइका अनेक पाटाहरू आफ्ना कथामा देखाउन कथाकारलाई सुभाबसहित आग्रह गरेका छन् ।

मुक्तककार वासु शशी शीर्षकमा राकेशले शशीका एउटै मुक्तकसङ्ग्रह 'मान्छेको हृदयबाट गएको मान्छे' को आधारमा उनको व्यक्तित्व माथि प्रकाश पार्ने काम गरेका छन् । उनका अनुसार शशीले आफ्नो मुक्तकको रचना संसारमा मृत्युबोधको साथसाथै जीवनबोधको पनि जीवन्त कल्पनालाई सफल रूपमा साकार अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

क्षेत्रप्रताप अधिकारी : पहाडदेखि पहाडसम्मका कवि शीर्षकभित्रको कविता सङ्ग्रहमा बौद्धिक चिन्तन प्रस्तुत गरेका कवि अधिकारीले आफ्नो देश र माटोप्रतिको असीस प्रेम प्रकट गरेका छन् । समालोचकका अनुसार अधिकारीको 'पहाडदेखि पहाडसम्म' कवितासङ्ग्रहमा ग्राम्य परिवेशको जीवन्त चित्रण, शहरी जिजीविषाको वर्णन र आञ्चलिकताको अनेक आयामको चित्रण भएको छ। संस्कृतनिष्ठ भाषाशैलीको प्रयोग भएको यस सङ्ग्रहको छपाइमा धेरै अशुद्धि रहेको गुनासो डा.राकेशले गरेका छन् ।

कवि कृष्णप्रसाद पराजुली : व्यक्तित्व र कृतित्व मा पराजुली एउटा सफल कवि तथा गीतकार हुन् भनी समालोचकले चिनाएका छन् । डा.राकेशले उनका गीतहरूमा सरल र सरलशैली, जीवनवादी दृष्टिकोण र निक्खरा नेपालीपन जस्ता प्रवृत्ति रहेको कुराको विश्लेषण गरेका छन् । त्यस्तै पराजुलीका कवितामा श्रद्धा, राष्ट्रप्रेम, जीवनवादी दृष्टिकोण, मानवजीवनका हर्ष र विष्मात आदिको सघन अभिव्यक्ति पाइन्छ भन्ने राकेशले जानकारी दिएका छन् ।

दिवसका कवितासंगालोमा घोत्लादा शीर्षकको लेखमा कवि दिवस आस्थावादी, आशावादी र पूर्णरूपमा मानवतावादी कवि हुन् भन्ने राकेशको ठहर छ । उनी भन्छन्, "कवि दिवसका कविताहरूमा जीवनका अनेक आयाम,कोण, खण्ड, रङ्ग र आकारहरू

उद्घाटित भएको पाइन्छ । उनका कविताहरूमा व्यङ्ग्य-विद्रोह, विसङ्गती, विरोधाभास, विद्रुपता र बौद्धिक दिवालियापनको बडो जीवन्त चित्रण भएको छ ।”^{६१}

कसैले मलाई द्रोपदी नबनाऊ शीर्षकको लेख कवयित्री मञ्जु काँचुलीद्वारा रचित ‘म तिमी आमा हुँ’ (२०५२) कविता भित्रका एउटा हरफ हो । मञ्जुलाई यस कविताका लागि २०५२ मा ‘दीपा जनमत’ पुरस्कारबाट पुरस्कृत गरिएको थियो । कवयित्री काँचुलीले यस कवितामा नारीको अस्मिता, अस्तित्व, र व्यक्तित्वको गरिमा एवम् महिमालाई स्थापित तुल्याएको धारणा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् ।

दिनेश अधिकारीको इन्द्रजात्राको काव्यवैभव शीर्षकमा अधिकारीले एउटा सानो किंवदन्तीलाई आफ्नो काव्यको मुख्य केन्द्रविन्दु बनाएका छन् । एउटा ज्यापूलाई किसानको ज्यूँदो प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरेर सम्पूर्ण धर्तीलाई गौरवान्वित बनाउन खोजको कुरा समीक्षकले यहाँ प्रष्ट रूपम भन्न खोजेका छन् । साभा पुरस्कारबाट पुरस्कृत प्रस्तुत कृतिको भाषाशैली पनि पूर्ण साहित्यिक बिम्ब, प्रतीक तथा उखानटुक्काले भरिएको छ भनेर डा.राकेशले विश्लेषण गरेका छन् ।

आफन्तका चोटहरू औँल्याउदा शीर्षकमा कवि तथा गजलकार वियोगी बुढाथोकीका बारेमा विभिन्न समालोचकहरूका मत प्रस्तुत गर्दै ‘आफन्तका चोटहरू’को छोटो समीक्षा राकेशले प्रस्तुत गरेका छन् । समीक्ष्य गजलसङ्ग्रहमा आजको जीवनको र समकालीन राजनीतिको विसङ्गति, विरोधाभासपूर्ण स्थिति र व्यङ्ग्य व्यक्त भएको कुराको पुष्टि समालोचकले गरेका छन् ।

आफन्तका अनुहारहरू अवलोकन् गर्दा शीर्षकको ‘आफन्तका अनुहारहरू’ कवितासङ्ग्रह दामोदर पुडासैनी, ‘किशोर’ को पहिलो प्रकाशित कृति हो । यसमा निहित कविताहरू केही भाव, विचार र शिल्पका दृष्टिले उत्कृष्ट छन् भने केही कथनको रूपमा मात्र अभिव्यक्त भएको समालोचकको भनाइ छ । कवि किशोरले प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहमा आधुनिक जीवनको त्रासद स्थिति र मूल्यको सङ्क्रमणकालीन अवस्था लगायत प्रेमपूर्ण भावना व्यक्त गरेको कुरा राकेशले बताउँछन् ।

^{६१} ऐजन ९२ ।

क्षितिजको पृष्ठभूमि मा कोरिएका कविताहरू शीर्षकको लेखमा कवि तथा गीतकारका रूपमा एउटा मेडिकल डाक्टरले देखाएको साधनाप्रति समालोचकले सर्वप्रथम खुसी व्यक्त गरेका छन् । डा.राममान तृषितद्वारा रचित 'क्षितिजको पृष्ठभूमि' (२०५०) गीति-सङ्ग्रहमा मानवीय संवेदना, मानवीय मर्यादाको अतिक्रमण मानवतावादी विचारधाराजस्ता मानवतावादी दृष्टिकोण अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । सांस्कृतिक, वैज्ञानिक र प्राकृतिक प्रतीकहरूको भरिपूर्ण प्रयोग गरेका तृषितको यस सङ्ग्रहमा आञ्चलिकताको आवश्यकता खड्किन गएको धारणा राकेशले व्यक्त गरेका छन् ।

'मोहचक्र' का कथाचक्र शीर्षकमा कथाकार हिरूण्यकुमारी पाठकले 'मोहचक्र' कथासङ्ग्रहमा नारी समस्यालाई प्रमुखता दिएको पाइन्छ । समीक्ष्य कथासङ्ग्रहमा १९ वटा कथा सङ्कलित छन् र यो उनको पहिलो प्रकाशित कथाकृति हो । समालोचकका अनुसार यसमा पाठकले नारीसमस्याको प्रधानता, नारीको स्वतन्त्र अस्मिताको पहिचान, शोषित र पीडित नारीप्रति सहानुभूति जस्ता समसामयिक घटनालाई स्थान दिएकी छिन् । स्वदेशी र विदेशी दुवै पृष्ठभूमिमा यसभित्रका कथाहरू लेखिएका छन् । कथाकार पाठकका कथाकारिताको दुर्बलपक्षहरू नारीलाई अबला, असहाय, र अशक्त रूपमा प्रस्तुत गर्नु हो भन्ने राकेशले आलोचना गरेका छन् ।

कृष्ण प्रधानको काव्य साधना शीर्षकको लेख पहिलो पल्ट गरिमा पत्रिकामा छापिएको हो । प्रस्तुत लेखमा राकेशले प्रधान आफ्ना समसामयिक कविहरूमा सबैभन्दा बढी जिन्दगीको बारेमा चिन्तन, मनन र अध्ययन तथा अनुशीलन गर्ने कवि हुन् भनेका छन् । उनका काव्यकृतिहरूमा लोकजीवनको जीवन्त चित्रण गरिएको हुन्छ । अनुप्रासिक र प्रतीकात्मक शैलीमा लेखिएको उनका काव्यहरूमा पौराणिक बिम्ब र प्रतीकहरूको प्रधानता पाइन्छ, भन्ने कुरा राकेशले उल्लेख गरेका छन् ।

'असम्मत सम्मत' समीक्षाको सेरोफेरोमा शीर्षकको लेखमा आलोचक राकेशले कृष्ण जोशीको दोस्रो उपन्यास 'असम्मत सम्मत' को विश्लेषण गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा हाम्रो समाजमा अस्वीकृत, असम्मत र अमर्यादित तथा अश्लील कुराहरू कसरी स्वीकृत, सम्मत, मर्यादित तथा श्लील हुन जान्छन् त्यसको सङ्केत यहाँ

उपन्यासकारले दिने कोशिश गरेका छन् । आजको अवस्थामा गाउँको अस्तित्व सङ्कटमा रहेको स्थितिको साथै गाउँ र सहर बीचको अन्तरलाई बढो मार्मिक ढङ्गले उपन्यासकारले उपन्यासमा व्यक्त गरेको कुरा राकेशले बताएका छन् ।

नकुल सिलवालको 'तेस्रो पाइला' पहिलो प्रकाशित उपन्यास हो । समालोचकका नजरमा लघु उपन्यासका रूपमा प्रतिस्थापित 'तेस्रो पाइला' को कथानक सर्वथा नौलो र चमत्कारिक छ । सशक्त र सनसनी ल्याउने खालको विषयवस्तु भएको उपन्यासको भाषाशैली सिथिल र मन्द रहेको धारणा समालोचकले व्यक्त गरेका छन् ।

'आलेख' का कवि गोपाल पराजुली शीर्षकमा सत्यम्, शिवम् र सुन्दरम्का उपासक पराजुली मानवतावादी कवि हुन् भन्ने कुराको चर्चा समालोचक राकेशले गरेका छन् । आफ्ना समकालीन कविहरूभन्दा पृथक देखापर्ने पराजुली समसामयिक युगको नाडी छाम्नमा सिपालु छन् भन्ने डा.अभि सुवेदीको भनाइलाई स्विकार्दै प्रजातन्त्रका पक्षधर र जनताका संरक्षक कवि पराजुली 'देशमाथि आलेख' मा देशका असली शुभचिन्तकका रूपमा देखापरेका धारणा राकेशले व्यक्त गरेका छन् ।

'विमल कोइराला' उत्सव मनाउने तयारीमा शीर्षकको समालोचनामा 'उत्सव' कवितासङ्ग्रहको सङ्क्षिप्त चिनारी दिने काम राकेशले गरेका छन् । उनका अनुसार कोइराला काव्यात्मक प्रसिद्धी पाउने हतारमा नभएकाले नै उनको काव्यरचना संसारमा अनुभवको प्रौढता, गम्भीरता, दार्शनिकता र सारगर्भिताको स्वतः समावेश भएको पाइन्छ । उनको सरल, सहज र सम्प्रेषणीय भाषाशैलीले गर्दा कृति स्तरीय र पठनीय देखिन्छ भनी समालोचकले प्रष्ट पारेका छन् ।

४.१.४.३ समालोचकीय दृष्टि र पद्धति

यस समालोचना कृतिमा समालोचक डा.रामदयाल राकेशले विश्लेषणात्मक रूपमा कृतिकेन्द्री, व्यक्तिकेन्द्री, सैद्धान्तिक विषयकेन्द्री, तुलनात्मक र प्रभावपरक समालोचना पद्धति अँगालेका छन् । कृतिकेन्द्री समालोचना पद्धति अन्तर्गत : 'विविधि यात्रा' को काव्ययात्रा, 'अमरसिंहको चिठीको काव्यसौन्दर्य', 'चरैवति' को चियोचर्चा, 'बसाइँ' एक समीक्षा आदि लेखहरू छन् । व्यक्तिकेन्द्री अन्तर्गत : विनोदप्रसाद धिताल:

व्यक्तित्व तथा कृतित्व,' 'मुक्तककार वासु शशी' र 'कवि कृष्णप्रसाद पराजुली : व्यक्तित्व र कृतित्व, लेखहरू छन् । त्यसैगरी सैद्धान्तिक अन्तर्गत 'नेपाली नयाँ कविताका प्रमुख प्रवृत्तिहरू', 'नेपाली काव्यमा आञ्चलिकता' र 'समसामयिक लेखन : स्थिति र सम्भावना' शीर्षकका लेखहरू छन् । राकेशका तुलनात्मक समालोचना पद्धति अन्तर्गत पर्ने लेख हो: बालकृष्ण सम र जयशङ्कर प्रसाद । त्यसैगरी 'चाँदनी शाहको गीतियोजना' शीर्षकको लेखमा प्रभावपरक समालोचना पद्धति अङ्गीकार गरेको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका समालोचनात्मक लेखहरूमा डा. राकेशले प्राय आञ्चलिकता र जीवनवादी दृष्टिकोण राखेका छन् ।

४.१.४.४ भाषाशैली

प्रस्तुत समालोचना कृतिमा समालोचक राकेशले प्राय सरल भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् । कहीं कतै साहित्यिक र कवितात्मक भाषाको प्रयोग भएपनि सम्प्रेषणीय छ । लामालामा वाक्यको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति भएका राकेशको समालोचना शैली तुलनात्मक, तर्कपूर्ण र कुनै कुनैमा निर्णयात्मक पनि देखिन्छ । थोरै मात्रामा अवगुणलाई केलाउने राकेश गुणदर्शी समालोचकका रूपमा देखापर्दछन् । चलन चल्तिका नेपाली शब्दहरूको प्रयोग गरेका उनका समालोचनामा केहीमात्रामा हिन्दी र अङ्ग्रेजी शब्दहरूसमेत प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.१.५ 'नेपाली समालोचना : विभिन्न आयाम' समालोचना कृतिको अध्ययन

४.१.५.१ सङ्क्षिप्त परिचय

रामदयाल राकेशको नेपाली समालोचना : विभिन्न आयाम समालोचनासङ्ग्रहको प्रथम प्रकाशन वि.सं. २०६० मा भएको हो । २२४ पृष्ठमा फैलिएको प्रस्तुत कृतिमा विभिन्न शीर्षकका ४१ वटा समालोचनात्मक लेखहरू सङ्गृहीत छन् । यस कृतिमा कविता खण्ड, कथा खण्ड, संस्मरण खण्ड, गीति खण्ड, भोजपुरी खण्ड, मैथिली खण्ड र बङ्गाली खण्ड गरी जम्मा सात खण्डहरू छन् । यी खण्डहरूमा क्रमशः १९, २, ५, ३, ५, ५ र २ वटा गरी जम्मा ४१ लेखहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । प्रस्तुत समालोचना सङ्ग्रहबाट लेखकको बहुमुखी समालोचकीय प्रतिभा प्रस्फुटन भएको छ ।

४.१.५.२ विषयवस्तु

क. कविता खण्ड

यस समालोचनासङ्ग्रहको पहिलो साहित्यिक खण्डका १९ वटा लेखहरू मध्ये पहिलो लेख हो: **राष्ट्रकवि माधव घिमिरे** । यस लेखमा समालोचकले राष्ट्रकवि घिमिरेका काव्य साधनाको वर्णन गर्दै नेपाली साहित्यमा उनको योगदानको बारेमा चर्चा गरेका छन् । नेपाली वाङ्मयमा लयात्मकता, गीतात्मकता र सरसताको त्रिवेणी बनाउनमा सिपालु कवि घिमिरे आफ्नो जन्मभूमिको प्राकृतिक परिवेशबाट प्रभावित एवम् प्रेरित छन् । वार्षिक छन्दको साधनामा सक्षम तथा परिपक्व स्वच्छन्दतावादी कवि घिमिरेलाई राष्ट्रियता र नेपाली संस्कृतिका उद्घोषकका रूपमा यहाँ डा.राकेशले परिचित गराएका छन् । साथै उनी एउटा सफल कविमात्र नभएर निष्णातनाटककार पनि हुन् भन्ने धारणा समलोचकले यसमा व्यक्त गरेका छन् ।

नेपाली साहित्यका गौरव : भवानी भिक्षु शीर्षक लेखमा डा.राकेशले भवानी भिक्षुलाई एउटा सफल कथाकार, सशक्त, उपन्यासकारका अतिरिक्त एउटा प्रसिद्ध कविका रूपमा चर्चा गरेका छन् । कथासम्बन्धी भिक्षुको धारणालाई समालोचकले यसरी प्रस्तुत गरेका छन्: “घटनात्मक कथाहरू साहित्यका उत्कृष्ट कथा होइन । भावनात्मक कथाहरूमा नै लेखकको मनोवैज्ञानिक अनुभव र क्षमता प्रकट भएको हुन्छ ।”^{६२} उनका अनुसार भिक्षुका कथा तथा उपन्यासहरूमा आञ्चलिक परिवेशको चित्रण तथा स्थानीय प्राकृतिक रङ्ग मिसिएको पाइन्छ भने कवितामा उनको स्वच्छन्दतावादीभन्दा रहस्यवादीस्वर बढी उजागर भएको पाइन्छ ।

प्रजातन्त्रका पक्षधर गोपालप्रसाद रिमाल नाटककारका साथै कविका रूपमा पनि नेपाली साहित्यमा परिचित तथा प्रतिष्ठित रहेको कुरा राकेशले प्रस्तुत शीर्षक **क्रान्तिकारी कवि : गोपालप्रसाद रिमाल** मा अभिव्यक्त गरेका छन् । नेपाली साहित्यमा गद्यकविता क्रान्ति लिएर देखापरेका प्रथम गद्यकवि रिमालले गद्यकविता सम्बन्धी आफ्नो मत यसरी अगाडि सारेका छन्-“गद्यमा शब्दहरूको लयभन्दा बढी अर्थको लय हुन्छ ।

^{६२} रामदयाल राकेश, नेपाली समालोचना: विभिन्न आयाम, (काठमाडौं, ने.रा.प्र.प्र., २०६०) पृ. १० ।

छन्दको बन्धन नभएको हुनाले विचारले, अर्थले गद्यमा लय पाउनुको सीमा नै छैन । छन्द अनन्त छन् भने जस्तै गद्यको ध्वनि पनि अनन्त छ । यस हिसाबले हामी भन्न सक्छौं, लेखनाथज्यूको 'पिँजराको सुगा' गद्यमा लेखे भन् राम्रो हुन्छ । 'आदर्श राधव' अथवा 'तरुण तपसी' गद्यमा विशेष रुचेछन् ।”^{६३}

माटाका गायक कवि : क्षेत्रप्रताप अधिकारी शीर्षकको लेखमा समालोचकले अधिकारीको कविताको मूलधार नै राष्ट्रप्रेमबाट प्रभावित रहेको कुरा बताएका छन् । अधिकारीको मुटुमा आफ्नो देशको माटोप्रति असीम श्रद्धा, अटल विश्वास, अविचल आस्था र अथाह विश्वास छ, जसको सशक्त अभिव्यक्ति उहाँका कृतिहरूमा इमान्दारीपूर्वक निर्वाह भएको कुरा डा.राकेशले व्यक्त गरेका छन् । यस सन्दर्भमा वरिष्ठ समीक्षक डा.तारानाथ शर्माको मत यस्तो छ-‘राष्ट्रप्रेम त कविवर अधिकारीको श्रेष्ठतम अभिव्यक्तिको विशिष्ट विषय हुँदो हो ।’^{६४}

भ्रमण गरिएका दर्शनीय स्थलहरूको काव्यमय चित्र कोरिएको लेखहरूका सङ्गालो हो 'यात्रैयात्रा' । कवि शरदकुमार भट्टराईद्वारा लिखित प्रस्तुत कृतिको भ्रमण गरी राकेशले यात्रैयात्राका कवि शरदकुमार भट्टराई शीर्षकको लेखमा 'यात्रैयात्रा' भित्रका रचनाहरू काव्यिक रहेको धारणा व्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै 'राजनीतिक कवि: विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला' शीर्षकमा समालोचकले बीपीका कविता: सम्झना कविका जीवनचन्द्र कोइरालाद्वारा सम्पादित काव्य पुस्तकको विश्लेषण गरेका छन् । यसमा सङ्कलित कविताहरूको आधारमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला आशावादी आदर्शवादी र आस्थावादी कवि हुन् भन्ने ठहर राकेशको छ ।

गीतकार कवि : कालीप्रसाद रिजाल शीर्षकमा समालोचक राकेशले रिजालको 'मेरो कवितामा जलिरहेछ मेरो देश' (२०५४) कविता सङ्ग्रहका चर्चा गरेका छन् । साथै उनका कविताहरू सहज, सरल र सुन्दरका अतिरिक्त लयात्मक भएकाले राकेशले कवि रिजाललाई गीतकार कविको संज्ञा दिएका छन् ।

^{६३} ऐजन पृ. १३ ।

^{६४} ऐजन, पृ. १८ ।

नेपाली साहित्यका जरासन्धः हरिभक्त कटुवाल शीर्षकको लेखमा समालोचकले कटुवाललाई स्वच्छन्दतावादी युग र समसामयिक युगका सेतु मानेका छन् । जसलाई प्रमाणित गर्न उनले विभिन्न समालोचकहरूको कटुवालप्रतिको धारणा/मत यहाँ राखेका छन् । यसै प्रसङ्गमा वरिष्ठ समालोचक डा.वासुदेव त्रिपाठीको मतलाई राकेशले उद्धृत गरेका छन् “कवि कटुवाल नेपाली कविताको देवकोटा युग र समसामयिक युगका बीचको साँध वा सेतु हुन्, उनी जरासन्धतुल्य अन्तर्विभाजित र संयोजित पनि छन् ।”^{६५}

पानीका कवि : कृष्ण प्रधान शीर्षकको समालोचना प्रधानद्वारा रचित २३ वटा कविताहरूको सङ्ग्रह ‘पानीका जलक्रीडा’ मा केन्द्रित रहेको देखिन्छ । प्रस्तुत सङ्ग्रहका कविताहरूमा प्रधानले आफ्नो देशको पानीको स्थितिलाई चित्रण गरेको कुरा राकेशले यहाँ व्यक्त गरेका छन् । यसरी प्रस्तुत सङ्ग्रहभित्रका कविताका शीर्षकहरू फरक-फरक भए पनि विषयवस्तुमा साम्यता, समरसता र तारतम्यता भएको कुरा डा.राकेशले प्रष्ट पारेका छन् ।

‘इन्द्रजात्रा’ का कवि : दिनेश अधिकारी शीर्षकमा निर्दिष्ट काव्यकृतिमा अधिकारीले एउटा किंवदन्तीलाई आफ्नो काव्यको विषयवस्तु बनाएको समालोचकको अभिप्राय छ । सम्पूर्ण धर्तीलाई गौरव गरिमाले मण्डित बनाउन खोजेका अधिकारीको प्रस्तुत काव्यको भाषाशैली पूर्ण साहित्यिक बिम्ब, प्रतीक र उखान टुक्राले भरिएको धारणा समालोचकले प्रस्तुत गरेका छन् ।

प्राज्ञ कवयित्री : तोया गुरुङ् शीर्षकको लेखमा समालोचक रामदयाल राकेशले गुरुङ्को लामो कवितासङ्ग्रह ‘धूपी’ को विश्लेषण गरेका छन् । साथै उनले गुरुङ्लाई समसामयिक नेपाली कविताका स्थापित कवयित्रीका रूपमा चिनाएका छन् । आशावादी गुरुङ् मानवीय मूल्य र मान्यतावादी कवयित्री हुन् भन्ने धारणा राकेशले प्रस्तुत गरेका छन् ।

रितो क्यान्भासमा कविता कोर्ने कवि : ईश्वर मानन्धर शीर्षकमा राकेशले मानन्धरद्वारा रचित कविताहरूको सङ्ग्रह ‘रितो क्यान्भास’ को विश्लेषण गरेका

^{६५} ऐजन, पृ. ३९ ।

मानन्धर सामाजिक मर्यादालाई मान्यता दिने, आफ्नो मातृभाषा प्रतिको मोह र माया देखाउने तथा भाषिक प्रयोगमा कुशलता हासिल गर्ने कवि हुन् भनी राकेशले प्रष्ट्याएका छन् । त्यसै काँडामा कविता कोर्ने कवयित्री : केशरी बज्राचार्य शीर्षकमा समालोचकले बज्राचार्यको 'मरुभूमिको काँडा' कृतिभित्र विचरण गरेका छन् । भावको प्रबलता रहेका उनका कविताहरूमा कहींकतै भाषिक त्रुटि देखिन्छ भन्ने धारणा उनले व्यक्त गरेका छन् । शून्यताकी उपासिका बज्राचार्य निराशाकी पूजारी हुन् भनेर राकेशले निष्कर्ष दिएका छन् ।

चर्चित कवि : विनय रावल शीर्षकमा रावलले नेपाली वाङ्मयमा आफ्नो अलग्गै पहिचान बनाएको प्रसङ्ग राकेशले अघि सारेका छन् । उनी राष्ट्र तथा सामाजिक विसङ्गतिप्रति जागरुक देखिन्छन् । राकेशका अनुसार समकालीन सामाजिक जीवनका व्याप्त अनैतिकता, बेइमानी र स्वार्थपरकता जस्ता दुष्प्रवृत्ति विनय रावलका कविताका विषय क्षेत्र हुन् ।

सांस्कृतिक सञ्चेतनका कवि : शेखर गिरी शीर्षकको लेखमा राकेशले गिरी मैथिली संस्कृतिलाई आफ्नो कविता काव्यमा सफलतापूर्वक चित्रण गरेको कुरा बताउँछन् । एउटा सफल पत्रकार एउटा सफल कवि पनि हुन सक्छ भन्ने धारणा समालोचकले पत्रकार कवि पुरुषोत्तम दाहाल शीर्षकमा अभिव्यक्त गरेका छन् । यसप्रतिको आफ्नो धारणा समालोचकले यसरी व्यक्त गरेका छन्: "कवि भावुक र संवेदनशील बढी भएकाले कहिलेकाहीं यथार्थबट अति टाढा पनि जान सक्छ तर एउटा पत्रकार यथार्थको पक्षधर हुन्छ ।"^{६६}

गजल कवि : कुसु क्षेत्री शीर्षकको लेखमा राकेशले क्षेत्रीको अर्द्धमुदित आँखाहरू गजल सङ्ग्रहको विश्लेषण गरेका छन् । यस सङ्ग्रहका भूमिका लेखकहरू मनु ब्राजाकी, ज्ञानुवाकर पौडेल र प्रा.डा. वासुदेव त्रिपाठीका मतहरू राख्दै क्षेत्री एउटा सफल गजलकार हुन् भन्ने कुराको चर्चा यस लेखमा राकेशले गरेका छन् । **पर्यटनप्रधान कवि :** शशि भण्डारी शीर्षक लेखमा शशि भण्डारी पर्यटनविद् भएकाले प्राकृतिक सौन्दर्य, राष्ट्रिय विभूति र सांस्कृतिक सम्पतिको संरचना र सम्मानप्रति संवेदनशील

^{६६} ऐजन, पृ. ९० ।

भएको कुरा स्पष्ट रूपमा उनका कविताहरूमा देखापरेको हुन्छ भन्ने खालको अभिव्यक्ति राकेशले यहाँ दिएका छन् ।

यस खण्डको अन्तिम लेखका रूपमा **कवयित्री भूमककुमारीको झड्कार** शीर्षकभित्र समालोचकले उनको 'मान्छे भित्रका योद्धाहरू' कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण गरेका छन् । राकेशले विकलाङ्ग तथा अपाङ्ग भूमककुमारीको कवित्व शक्तिको प्रशंसा गर्दै अष्टावक्रसँग दाज्ने प्रयास गरेका छन् ।

ख. कथा खण्ड

यस खण्डभित्र दुईवटा लेखहरू सङ्कलित छन् । ती हुन **गुरुप्रसाद मैनालीको गरिमा र प्रसिद्ध कथाकार देवकुमारी थापासँग अन्तरङ्ग अन्तरक्रिया** । 'गुरुप्रसाद मैनालीको गरिमा' शीर्षकको लेखमा समालोचक रामदयाल राकेशले मैनालीले नेपाली कथा साहित्यमा दिएको योगदानको चर्चा गरेका छन् । जसका लागि उनले विभिन्न समालोचकहरूका मत प्रस्तुत गरेका छन् । ताना शर्माका अनुसार "पाश्चात्य साहित्यको प्रभावबाट लेखिएको हिन्दी कथाहरूको अध्ययनबाट प्रेरित भएर नै उहाँले आफ्ना कथाहरू लेख्न थाल्नु भएको हो । उहाँका कथाहरूले नेपाली गाउँले जनजीवनको कारुणिक पक्षलाई, साह्रै राम्ररी अभिव्यक्ति दिएका छन् । शैलीमा नेपालीपन, भावमा गाउँले साजिलोपन, विचारमा सुधारको लक्ष्य र चित्रणमा रमाइलो कलात्मकता मैनालीका कथाका विशेषता हुन् । नेपाली जनजीवनलाई चिनेर हाम्रो वेदनाहरू र समस्याहरूलाई छर्लङ्ग पाउँदै कलात्मक सिर्जना गर्ने गुरुप्रसाद मैनाली आफ्ना कथामा सूक्ष्म रूपले नेपाली सरल नारीका धुकधुकी छाम्न सफल हुनुभएको छ ।"^{६७}

त्यस्तै यस खण्डको अर्को लेख **प्रसिद्ध कथाकार देवकुमारी थापासँग अन्तरङ्ग अन्तरक्रिया** शीर्षकमा राकेशले थापाको सङ्क्षिप्त परिचय, व्यक्तित्व र कृतित्वका साथै उनीसँग भएको अनौपचारिक कुराकानीको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरेका छन् ।

^{६७} तारानाथ शर्मा, **नेपाली साहित्यको इतिहास**, पाँ.सं. (काठमाडौँ : सङ्कल्प प्रकाशन : २०३९) पृ. १३० ।

ग. संस्मरण खण्ड

यस खण्डभित्र जम्मा पाँचवटा लेखहरू छन् । जसमध्येको पहिलो लेख हो- नेपालका सुकरात । यस लेखमा समालोचकले नेपालका जाज्वल्यमान ज्योतिषविद्, इतिहासविद् र सुविख्यात साहित्यकार नयराज पन्तलाई नेपालका सुकरातको उपाधि दिएका छन् । राकेशका अनुसार “पन्तलाई केही विद्वान्हरूले ‘नेपालका सुकरात’ भनेका छन् । यस कथनम शत-प्रतिशत सत्यता नभए पनि आंशिक सत्यता अवश्य पनि हुन सक्तछ र यो अनुसन्धानको विषय हुनेछ ।”^{६८}

शिवपुरी सन्देशको यौनविशेषाङ्क शीर्षकको लेखमा राकेशले सृष्टिको उषाकालदेखि नै साहित्यमा यौनको महत्त्व रहेको कुरा अभिव्यक्त गरेका छन् । यसै प्रसङ्गमा विभिन्न पूर्वीय, पाश्चात्य र नेपाली साहित्यकारहरूको मत प्रस्तुत लेखमा उल्लेख गरेका छन् । हिन्दी साहित्यका प्रसिद्ध कवि सुमित्रानन्द पन्तका शब्दलाई राकेशले यहाँ यसरी प्रस्तुत गरेका छन्:

“तुम्हारे छुने मे था प्राण

संग मे पावन गङ्गा स्नान ।”^{६९}

एउटा स्मरणीय काव्यसन्ध्या शीर्षक लेखमा डा.राकेशले हिमशिखर फाउन्डेसनद्वारा कवि विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको ८८ औं जन्मजयन्तीको अवसरमा ‘जननायक विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला प्रतियोगितात्मक विराट् नेपाल कविता महोत्सव’ २०५८ को एउटा भलक प्रस्तुत गरेका छन् । यसैगरी एउटा सार्थक अन्तरक्रिया कार्यक्रम शीर्षकमा लिज : नेपाल भाषा कविता दबूद्वारा आयोजित पाठक समालोचक अन्तरक्रिया कार्यक्रमको समान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै डा.राकेशले लैनसिंह बाङ्गदेलको सम्भनामा शीर्षकको लेखभित्र एउटा सिद्धहस्त कलाकार, प्रसिद्ध उपन्यासकार तथा निपुण नियात्राकार बाङ्गदेलको प्रतिभाको छोटो मीठो सम्भना गरेका छन् ।

^{६८} पूर्ववत् पृ. ११६ ।

^{६९} ऐजन, पृ. १३० ।

घ. गीति खण्ड

यस खण्डभित्रको पहिलो लेख गङ्गा सुवेदीको गीति यात्रा हो । यसमा एकसय आठवटा गीतहरूको सङ्ग्रह 'सपनाको क्षितिजभित्र' को आधारमा राकेशले सुवेदीलाई सफल गीतकारका रूपमा चिनाएका छन् । सरल, सुस्पष्ट र सम्प्रेषणीय भाषाशैलीमा रचित उनका गीतहरूमा प्राकृतिक सौन्दर्य र नारी समस्याको चित्रण सबल रूपमा भएको कुराको चर्चा समालोचकले गरेका छन् ।

छिन्नलताको गीतरचनामा मानवतावादी स्वर शीर्षकमा छिन्नलतालाई विशुद्ध मानवतावादी गीतकारका रूपमा चिनाएका छन् । साहित्यमा गीतकार चाँदनी शाह शीर्षकमा राकेशले शाहको देशप्रेमप्रधान गीत, प्रेमप्रधान गीत र दार्शनिकता प्रधान गीतका आधारमा उनको बहुआयामिक गीति वैशिष्ट्यको प्रशंसा गरेका छन् ।

ङ. भोजपुरी खण्ड

भोजपुरी कवितासंसार यस खण्डभित्रको पहिलो लेख हो । नेपालको तेस्रो भाषाका रूपमा स्थापित भोजपुरी भाषामा पनि कविताको सुक्ष्मरूपदेखि बृहत् रूपसम्मका रचना धमाधम हुन थालेको कुरा समालोचकले यस लेखमार्फत अभिव्यक्त गरेका छन् । जसमा भिखारी ठाकुर, पं. दीपनारायण मिश्र, मुकुन्द आचार्य, रेणु गुप्ता, रेखा मिश्र, सपना गुप्ता आदिको प्रशंसनीय योगदान रहेको पाइन्छ । त्यस्तै भोजपुरी भाषाका भीष्मपितामह भिखारी ठाकुर शीर्षकको लेखमा समालोचकले ठाकुरद्वारा लिखित 'विदेसिया' लोकनाटकको विश्लेषण गरेका छन् । यस लोकनाटकको मुख्य उद्देश्य सामाजिक, पारिवारिक विसङ्गति र विकृति तथा विरोधाभासलाई हटाउनु हो भन्ने कुरा उनले बताएका हुन् ।

भोजपुरी गजल: एक चिनारी शीर्षकको लेखमा राकेशले तेज अलि तेगलाई भोजपुरीका आदि गजलकारका रूपमा चर्चा गरेका छन् । साथै उनलाई नेपालीका मोतीराम भट्टसँग समेत तुलना गरेका छन् । डा.राकेशका अनुसार शैशवावस्थामा प्रवेश गरेका भोजपुरी गजलको अनवरत रचना भइरहेकाले यसको भविष्य उज्ज्वल रहेको पाइन्छ । क्रान्तिकारी कवि : कबीर शीर्षकको लेखमा भोजपुरीका आदिकविका रूपमा

स्वीकार्य कबीरको बारेमा डा.राकेशले सङ्क्षिप्त चर्चा गरेका छन् । पवित्र प्रेमको त्रिवेणी प्रवाहित हुन कबीर दासको कवितामा प्रयुक्त भाषा सरल, सरस र सम्प्रेषणीय रहेको कुरा राकेशले बताउँछन् । त्यस्तै आजको भोजपुरी कविता शीर्षकमा समालोचकले भोजपुरीका केही जल्दाबल्दा कविहरूको कविताको विश्लेषण गरेका छन् । उनले आजको भोजपुरी कविताहरूमा सामाजिक तथा राजनीतिक दुरावस्थाप्रतिको चिन्ता अभिव्यक्त भएको कुरा बताउँछन् ।

च. मैथिली खण्ड

मैथिली भाषाका महाकवि विद्यापति शीर्षकको लेखमा राकेशले आजीवन साहित्यसाधनामा आफ्नो जीवन समर्पित गरेका मैथिली साहित्यका बहुमूल्यरत्न महाकवि विद्यापतिको बारेमा छोटो टिप्पणी प्रस्तुत गरेका छन् । महाकवि विद्यापतिको बहुमुखी साहित्यिक प्रतिभाको मूल्याङ्कन गरेर मूर्द्धन्य समालोचकहरूले उनलाई अनेक उपाधिबाट अलङ्कृत गरेका छन् । ती उपाधिहरू हुन्: 'अभिनव जयदेव', 'कवि कण्ठहार', 'कवि शेखर', 'दशावधान', 'पञ्चानन', 'कविरञ्जन', 'चम्पिता चम्पई' 'कविकुलकोकिल' आदि । समालोचकले महाकविद्वारा रचना गरिएको 'पदावली' काव्य को पनि यसमा विश्लेषण गरेका छन् ।

महाकवि विद्यापतिकी सद्यः स्नाता नायिका शीर्षकमा समालोचकले विद्यापतिद्वारा रचित 'पदावली' काव्यकी नायिकाको सौन्दर्यको वर्णन गरेका छन् । त्यस्तै भक्तकविका रूपमा विद्यापति शीर्षक लेखमा उनले विद्यापतिको काव्य कृतिभित्रका आस्तिक भाव को बारेमा चर्चा गरेका छन् ।

मैथिली साहित्यमा गजल विधाको प्रयोग र परम्परा धेरै लामो नभए पनि आजको सन्दर्भमा गजल एउटा लोकप्रिय विधाका रूपमा स्थापित भइसकेको कुरा समलोचक रामदयाल राकेशले आधुनिक मैथिली गजल : स्वरूप र संवेदना शीर्षक लेखमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

छ. बङ्गाली खण्ड

विश्वकवि कवीन्द्र रवीन्द्र' शीर्षकमा राकेशले विश्वकवि रवीन्द्रनाथ टैगोरको हीरक जयन्तीको उपलक्ष्यमा सुष्मा मेमोरियल ट्रस्टद्वारा 'टैगोर एण्ड साउथ एसिया : दी लिटरेरी हेरिटेज' विषयमा साउन २३, २०५८ मा सम्पन्न भएको एकदिने गोष्ठीको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् ।

नेपालमा सर्वाधिक लोकप्रिय हिन्दी कवि: हरिवंश राय 'बच्चन' शीर्षकको लेखमा समालोचक राकेशले बच्चनसँग भएको वार्तालापको एउटा झलक प्रस्तुत गरेका छन् । बानीरा गिरीका साथ डा.बच्चनसँग डा.राकेशले गरेको अन्तरक्रिया प्रकाशित नहुँदा उनले त्यसप्रति विमतिसमेत जनाएका छन् ।

४.१.५.३ समालोचकीय दृष्टि र पद्धति

यस समालोचनाकृतिमा समालोचक डा.रामदयाल राकेशले विश्लेषणात्मक रूपमा व्यक्तिकेन्द्री र कृतिकेन्द्री समालोचना पद्धति अपनाएका छन् । यस सङ्ग्रहका अधिकांश लेखहरू व्यक्तिकेन्द्री रहेका छन् । प्रस्तुत सङ्ग्रहमा डा.राकेशले विभिन्न भाषाका हस्तीहरूलाई चिनाउने प्रयास गरेका छन् । यो डा.राकेशको बहुभाषिक व्यक्तित्वको द्योतक हो ।

४.१.५.४ भाषाशैली

प्रस्तुत समालोचना सङ्ग्रहमा समालोचक डा.रामदयाल राकेशले सरल, सुबोध र सम्प्रेषणीय भाषाको प्रयोग गरेका छन् । यसबाहेक डा.राकेशले प्रस्तुत सङ्ग्रहमा कवितात्मक भाषाको समेत प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस क्रममा उनले कतिपय ठाउँमा दुई वाक्यलाई एउटा वाक्यमा समाहित गरेका छन् भने कतिपय ठाउँमा छोटो-छोटो वाक्यहरूको समेत प्रयोग गरेका छन् । उनको वाक्य प्रयोगको एउटा नमुना हेरेर यो कुरा प्रष्ट हुन्छ । जस्तै: "आस्थाको अवमूल्यन एवं विघटन हुन समयमा र विश्वासको हत्या हुने युगमा अविश्वासको शब्दचित्र कोर्नुमा कवि दाहाल सफल हुनु भएको छ ।

उहाँ वसन्ती युगको पक्षमा हुनुहुन्छ ।”^{७०} यसरी डा.राकेशको समालोचना शैली मिठासपूर्ण बनेको छ । तुलना, विश्लेषण र विवरणकासाथ कृति र कृतिकारको परिचय गराउनु डा.राकेशको प्रमुख विशेषता रहेको छ । यस सङ्ग्रहमा पनि डा.राकेशले कहींकतै हिन्दी अङ्ग्रेजी शब्दहरूका प्रयोग गरेका छन् ।

४.२ रामदयाल राकेशका यात्राको सङ्क्षिप्त अध्ययन

रामदयाल राकेश बहुमुखी प्रतिभा भएको व्यक्तित्व हुन् । उनका सम्पादन, समालोचना, यात्रा, अनुवाद क्षेत्रका विभिन्न कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । यी उपर्युक्त साहित्यिक विधाहरूमध्ये यहाँ डा.राकेशका यात्रा-संस्मरणलाई दृष्टिगत गरिएको छ । यात्रा-संस्मरणलाई निबन्धकै एकै शाखाका रूपमा लिइन्छ । यसलाई तलको अनुच्छेदले अभिप्रेषण गर्छ ।

यात्रापरक निबन्ध वा यात्रालाई आत्मपरकताले पनि साथसाथै लघाने हुँदा यात्रा, संस्मरणलाई निबन्धकै एक प्रकारान्तरमा लिन सकिन्छ । तर कतिले यात्रा-साहित्यलाई बेग्लै विधा, आख्यानविहीन श्रृङ्खलाभिन्न पार्नु पर्छ पनि भनेका छन् । वास्तवमा यो निबन्धकै एक रूप हो । “खास गरेर चित्रात्मक तरिकाले स्पष्ट पाउँ यात्रा वा यात्राका बारेमा गरिएको अभिव्यक्ति वा वार्ता नै यात्रा निबन्ध हो ।”^{७१}

द न्यू ओक्सदर इन्साइक्लोपेडिक डिक्सनरी अफ इङ्गलिस ल्याङ्गवेजमा यात्रासंस्मरणको अर्थलाई यसरी प्रष्टपारेको छ: “फिल्म र स्लाइडहरूले देखाउने दृश्य भैं यात्राबारे गरिएको अभिव्यक्ति यात्रा संस्मरण हो, जसमा एक वा एकभन्दा धेरै ठाउँहरूको वर्णन गरिएको हुन्छ ।”^{७२}

यसरी कुनै व्यक्तिले विभिन्न उद्देश्यले देश, विदेश घुम्ने क्रममा देखेका भोगेका र अनुभव गरेका कुराहरूलाई निजात्मक शैलीमा लेखिएको गद्य विधा यात्रा हो । यी यात्राहरू स्वदेश र विदेशसँग सम्बन्धित हुन्छन् । आफ्नै देशमा घुमेर त्यहाँको

^{७०} ऐजन, पृ. ९३ ।

^{७१} परशु प्रधान प्रकाशकीय, पूर्वदिशि पश्चिमसम्म, (विराटनगर : वाणी प्रकाशन: २०५९) पृ. ख ।

^{७२} ऐजन, पृ. ख ।

संस्कृति, संस्कार, मान्यता तथा पीरमर्काहरूलाई समेत समेटेर लेखिएका नियत्रा स्वदेशसँग सम्बन्धित नियत्रा हुन् । त्यस्तै आफू स्वदेशभन्दा बाहिर गएर त्यहाँका अनुभवहरू सँगालेर लेखिएका नियत्रा विदेशसँग सम्बन्धित नियत्रा हुन् । यात्रा तथा नियत्राका सम्बन्धमा सुप्रसिद्ध नियत्राकार तथा समालोचक डा.तारानाथ शर्माका भनाइ धेरै सान्दर्भिक छन्:

“यात्रावर्णनमा यात्रा गर्न गएका ठाउँका मानिसहरूका व्यवहार, त्यहाँका सांस्कृतिक कुराहरू, भौगोलिक अवस्थाहरू, ऐतिहासिक कुराहरू र अहिलेका भौतिक सुविधाहरूमा कहाँसम्म पुगेका छन् भन्ने कुराहरूको चित्रण रिट्टो नबिरलाई गयो भने सो एक किसिमको यात्रा प्रबन्ध मात्र हुन्छ । त्यो पर्यटकलार्य दिने सूचना हुन्छ, त्यो सूचनामूलक हुन्छ, त्यसलाई नियत्रा भन्न मिल्दैन । नियत्रामा कुनै व्यक्ति जुन ठाउँमा यात्रा गर्न गएको हुन्छ, गएका ठाउँको विशेषताभन्दा पनि त्यसका मनमा उठेका वर्णन, अनुभूतिहरू, त्यो यात्रीले के गयो ? भावनाहरू कस्तोसँग र कसरी बगे भन्ने अभिव्यक्त हुन्छ ।”^{७३}

नियत्राकार रामदयाल राकेशका एउटै प्रकाशित कृति **पूर्वदेखि पश्चिमसम्म** मा सङ्गृहीत नियत्राहरू सबै विदेशसँग नै सम्बन्धित छन् । कृति बाहेक विभिन्न पत्रपत्रिका प्रकाशित अन्य यात्रा संस्मरणहरू पनि प्रायः सबै विदेशसँगै सम्बन्धित छन् । जसको सूची यहाँ दिएको छ:

१. मेरा विदेशी अस्पतालका अनुभवहरू, **मिरमिरे**, असार २०६०, पृ. २०२-२१० ।
२. दोस्रो सार्क सांस्कृतिक महोत्सव, **गरिमा**, साउन २०६१, पृ. ७५-८३ ।
३. बैंकक विमानस्थलका बासहरू, **मधुपर्क**, भदौ २०६१, पृ. १२१-१२५
४. जापानको तेस्रो भ्रमण, **गरिमा**, पुस २०६१, पृ. ७१-७७ ।
५. बैंककमा दुईरात, **मिरमिरे**, जेष्ठ २०६२, पृ. २-६ ।
६. एसियाली पुरस्कार पाउँदाको नालीबेली, **मधुपर्क**, असोज २०६२, पृ. ४१-४३ ।
७. जापानी संस्कृतिको भ्रमणको, **गरिमा**, माघ २०६२, पृ. ७९-८६ ।

^{७३} कान्तिपुर, ३१ जेष्ठ, २०५९, नेपाली साहित्यका दुई मनोहरू पद्यकृति, - डा.तारानाथ शर्मा ।

४.२.१ 'पूर्वदेखि पश्चिमसम्म'को अध्ययन

पूर्वदेखि पश्चिमसम्म नियान्त्राकार डा.रामदयाल राकेशले विदेशका विभिन्न ठाउँमा गरेका यात्राविवरणको अहिलेसम्मको पहिलो प्रकाशित कृति हो । यसको प्रकाशन वि.सं. २०५९ मा भएको हो । प्रस्तुत यात्रासंस्मरणात्मक कृति १६९ पृष्ठमा फैलिएको छ । यसमा विभिन्न शीर्षकका ३१ वटा यात्रासंस्मरण सम्बन्धी लेखहरू सङ्गृहीत छन् । ती लेखहरू सार्क क्षेत्र, चीन, थाइलैण्ड, जापान फिनलैण्ड, संयुक्त राज्य अमेरिका र त्रिनिडाड गरी सात खण्डमा विभाजित छन् । यस नियान्त्रासङ्ग्रहको अध्ययन गर्दा राकेशले दक्षिण अमेरिकाको ट्रिनिडाडदेखि उत्तर युरोपको फिन्ल्यान्डसम्म र पूर्वमा जापानदेखि लिएर पश्चिमको संयुक्त राज्य अमेरिकाको विराट भूखण्डलाई पनि छिचोलेका पाइन्छन् ।

चर्चित शहर बम्बई मुम्बई भएपछि यस नियान्त्रासङ्ग्रहको पहिलो लेख हो । बम्बई हाम्रा लागि चिरपरिचित शहर हो । त्यहाँ धेरै नेपालीहरू पुगेका छन्, बसेका छन् । त्यही गायक उदितनारायण र अभिनेत्री मनिषा कोइरालाको चर्चा पनि छ । यस लेखमा राकेशले मुम्बई सहरका तीन विशेषताहरूको चर्चा गरेका छन् । ती हुन् : गुलाफ र गजराको महानगर, सम्पन्नता र विपन्नताको अभूतपूर्व मिलन स्थल र बेश्याहरूको महानगर । नियान्त्राकारले अन्य ठूला शहरको भन्ने मुम्बईको हासोन्मुख चरित्र र वातावरणको चित्रण गरेका छन् । उनी भन्दछन्: "त्यहाँका कोठीहरूदेखि लिएर तारे होटलसम्म बेश्याहरूको बिगबिगी हेर्न सकिन्छ ।"^{७४} विश्व पुस्तक मेला : एक झलक शीर्षक मा नेपालमा पुस्तक किन्नलाई उदासीन देखिने संस्कारलाई नियान्त्राकारले प्रेरणा दिएका छन् । त्यसैगरी शिरडीको साइबाबा, कान्तिपुरदेखि कन्याकुमारीसम्म र प्रशान्तिय निलयममा पाँच दिन धार्मिक नियान्त्रा हुन् । नेपालीहरूको गहिरो धार्मिक सम्बन्ध रहेको भारतीय धार्मिक र आध्यात्मिक आस्थाका प्रतीकहरूको जानकारी हाम्रा लागि निश्चय पनि लाभदायक रहेको कुरा राकेशले यी लेखहरूमाफर्त प्रष्ट पारेका छन् । सबै धर्मको आशय र अर्थ मोक्ष रहेको कुरामा नियान्त्राकार विश्वस्त देखिन्छन् ।

^{७४} डा.रामदयाल राकेश, पूर्वदेखि पश्चिमसम्म, (विराटनगर: वाणी प्रकाशन, २०५९), पृ. ५ ।

पाकिस्तानमा पाँचदिन र पाकिस्तानको परिभ्रमण र स्वदेशको सम्झना शीर्षकका यी लेखहरू सार्कको एउटा महत्त्वपूर्ण देश तथा नेपालका मित्रराष्ट्र पाकिस्तान सम्बन्धी छन् । यिनमा मित्रराष्ट्र पाकिस्तानको प्राकृतिक सौन्दर्य र जनजीवनको सजीव चित्रण नियान्त्राकार राकेशले गरेका छन् । राकेशका अनुसार एकजना पाकिस्तानी सहभागीले लाहौर र कसुर शहरको हिन्दू धर्मको सन्दर्भमा व्याख्या गर्दै भन्दछन्-“यी दुई शहरको नामकरण लव र कुशको नाउँमा भएको छ । वास्तवमा वसन्तऋतुको अवसरमा यहाँ वसन्तोत्सव मनाउने परम्परा छ र हामी यस्तै अवसरमा पाकिस्तानको परिभ्रमण गर्दै थियो र आफ्नो धर्म, सभ्यता र संस्कृतिको पारम्परिक सम्झना गर्दै थियो ।”^{७५} यी वाक्यहरूबाट के जानकारी हुन्छ भने नियान्त्राकार विदेशमा भए पनि आफ्नो धर्म, संस्कृति र परम्पराप्रति पूर्णरूपले समर्पित छन् ।

सार्क क्षेत्रको अर्को महत्त्वपूर्ण संस्थापक राष्ट्र बङ्गलादेशका सम्बन्धमा तीन नियान्त्रा निबन्धहरू यस सङ्ग्रहमा छन् । ती हुन् : **ढाकाको ढुकढुकी, बङ्गलादेशको चौथो भ्रमण र बङ्गलादेशमा एक सप्ताह** । सांस्कृतिक संगोष्ठीमा भाग लिन गएका राकेश बंगलादेशमा एक सप्ताह बस्दा त्यहाँका सूक्ष्म अनुभूतिले हामीलाई मनोरञ्जनका साथै ज्ञान र चेतना पनि दिने प्रयास गरेका छन् । उनले बङ्गलादेशको गरिबीको पीडा, यौन व्यवसायको दुःखदायी तथा सहानुभूतिपूर्ण घटना र प्रसङ्ग उक्त नियान्त्रामा देखाएका छन् भने त्यस देशमा भएको लेखकहरूको सम्मान पनि हाम्रा लागि प्रेरणाको विषय हुनुपर्ने धारणा व्यक्त गर्दछन् ।

उनी मालदिभ्स भ्रमणलाई पनि दुई शीर्षकहरू : **मालदिभ्समा दश दिन र मालदिभ्स माले र म** भित्र अभिव्यक्त गरेका छन् । मालदिभ्समा दश दिन शीर्षकको नियान्त्रा पढ्दा एउटा टेलिचलचित्र हेरेको आभास हुन्छ । उनी भन्छन् “माले मालदिभ्सको राजधानी भएर पनि यहाँबाट यहाँको स्थानीय भाषा *दवेहीमा* एउटा मात्र दैनिक अखबार निकल्नु धेरै आश्चर्यको कुरा हो । यहाँ रेडियो र टेलिभिजनका केही केन्द्रहरू पनि छन् तर समाचारपत्रको अभावले गर्दा मालदिभ्सको मात्र होइन संसारका

^{७५} ऐजन, पृ. ३६ ।

अन्य मुलुकहरूको बारेमा पनि थाहा पाउन धेरै गाह्रो पर्दछ ।”^{७६} समयमा नियात्राकार राकेशले मालदिभ्सको राजधानी भएर पनि माले सुविधा सम्पन्न हुन नसकेको अभिप्राय व्यक्त गर्दछन् ।

सार्क देशहरू मध्येकै एउटा देश श्रीलङ्काको प्रवृत्ति, संस्कृति, शिक्षा, त्यहाँको सामुद्रिक सौन्दर्यको आकर्षण आदि कुराहरूलाई बडो मार्मिक ढङ्गले यहाँ दुई शीर्षकभित्र नियात्राकारले आबद्ध गरेका छन् । ती नियात्रासम्बन्धी लेखहरू हुन् : **श्रीलङ्का प्रकृति र संस्कृतिको सुन्दर संगम र कोलम्बोको साँझ** । श्रीलङ्काका राजधानी कोलम्बोका आफ्ना यात्रानुभव व्यक्त गर्दै नियात्राकार भन्छन् - “त्यहाँका प्रत्येक कार्यालयमा केटीहरूको सङ्ख्या केटाहरूभन्दा बढी देखिन्छ र प्रत्येक कार्यालय आधुनिक वैज्ञानिक उपकरणबाट भरिपूर्ण देखिन्छ । श्रीलङ्कालीहरू अनुशासनप्रिय र समयको पावन्द भएकोले कार्यालयहरूमा काम छिटो छरितो हुन्छ ।”^{७७} त्यहाँको सामुद्रिक सौन्दर्यको वर्णन गर्दै राकेशले भारतको बम्बई शहर र अमेरिकाको हवाईद्वीप होनोलुलुको समुद्री किनारासँग तुलना गरेका छन् ।

सूर्योदयको देशमा सात दिन शीर्षकभित्र राकेशले जापानको सौन्दर्य, त्यहाँका मानिसले गर्ने अभेदभावपूर्ण व्यवहार, शिष्टता र शान्तमय वातावरणको खुलेर प्रशंसा गरेका छन् । हुनत उनका पहिलो जापानको भ्रमण विनियोजित नै थियो । जापानको पुरानो राजधानी कियोटो र नेपालको राजधानी काठमाडौँलाई समान धार्मिक परिवेश र आस्था भएको शहरका रूपमा राकेशले चित्रण गरेका छन् । उनी जापानलाई माउण्ट फुजीको देश समेत भनेका छन् ।

मित्रराष्ट्र चीन विषयक निबन्ध पनि यसमा सङ्कलित छ । **चीनमा एउटा पनि माग्ने देखिएन** शीर्षकमा चीन जस्तो ठूलो एक अरब तीस करोडभन्दा बढी जनसङ्ख्यामा एउटा पनि माग्ने नदेखिनु आश्चर्यको विषय भएको कुरा नियात्राकारले व्यक्त गरेका छन् । यसरी चीनका स-साना विषय र कुराहरूमा पनि डा.राकेशको दृष्टि

^{७६} ऐजन पृ. ६६ ।

^{७७} ऐजन पृ. ६८ ।

पुगेको छ । चीनको चौतर्फी विकास र प्रगति आफ्ना आँखाले देखेर अरूलाई चकित पार्ने काम उनले यस लेख मार्फत गरेका छन् ।

विश्वप्रसिद्ध थाइल्याण्डका राजधानी बैङ्ककका सम्बन्धमा पनि रोचक र मनोरञ्जनपूर्ण निबन्ध/नियात्रा यस सङ्ग्रहमा रहेको छ । नियान्त्राकार भन्छन्: “एकहजार मुस्कानहरूको देश थाइल्याण्डको राजधानी बैङ्कक धेरै दृष्टिले चर्चित छ । त्यसैले गर्दा विश्वमानचित्रमा यसको आफ्नै स्थान छ ।”^{७८} बैङ्ककका हरेक पक्षहरूमा आकर्षक ढङ्गले नियान्त्राकारले आफ्नो दृष्टि पुऱ्याएका छन् फलतः यो रोचक हुन गएको छ ।

एशिया मात्र होइन युरोपको एउटा समुन्नतराष्ट्र फिनल्याण्डलाई **स्वप्नलोकमा सौन्दर्यको साक्षत्कार** का रूपमा यहाँ नियान्त्राकारले प्रस्तुत गरेका छन् । यसको अतिरिक्त **इन्द्रधनुषी देशमा र फिनल्याण्डमा कला र सन्ध्या** गरी जम्मा तीनवटा लेख यसमा फिनल्याण्डसम्बन्धी सङ्कलित छन् । सौन्दर्यशास्त्र सम्बन्धी गोष्ठीमा नै भाग लिन गएकाले सौन्दर्य सम्बन्धी आधारभूत प्रसङ्ग यसमा देखिनु स्वभाविकै हो । जसलाई यहाँ नियान्त्राकारले कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । “नारी अङ्ग प्रत्यङ्गमा मात्र सौन्दर्य सन्निहित हुँदैन र प्रकृतिमा मात्र सौन्दर्यको सन्निवेश हुँदैन, सौन्दर्य त सुष्टिको कण-कणमा र अणु-अणुमा समाहित भएको हुन्छ । त्यस्तै सौन्दर्य कला र कवितामा मात्र सीमित हुँदैन । सौन्दर्य त हेर्नेहरूको आँखामा पो समाविष्ट एवम् समाहित भएको हुन्छ । सौन्दर्यको भाषा विश्वजनीन हुन्छ ।”^{७९} तसर्थ यसलेखका धेरै वाक्यहरूले हामीलाई सौन्दर्यको दर्शनको नजिक पुऱ्याएको छ ।

पूर्वदेखि पश्चिमसम्म मा दश नियान्त्रा निबन्धहरू संयुक्त राज्य अमेरिकासित सम्बन्धित छन् । संयुक्त राज्य अमेरिका एउटा बृहत् र बहुमुखी राष्ट्र हो । अमेरिकी राष्ट्रहरूको राष्ट्र हो। चरित्रहरूको चरित्र हो र संभावनाहरूको पनि संभावना हो । यसैले अमेरिकाको विषयमा जसले जति लेखे पनि सकिन्न । अमेरिकाका केही छायाँहरूलाई राकेशले यसमा कैद गरेका छन् । यस सङ्ग्रहभित्रका **मेरो गर्लफ्रेंड र मेरो फोनफ्रेंड**

^{७८} परशु प्रधान, ‘प्रकाशकीयः पूर्वदेखि पश्चिमसम्म, (विराटनगर: वाणीप्रकाश, २०५९) पृ. छ ।

^{७९} पूर्ववत् पृ. १०१ ।

रमाइला नियात्रा निबन्धहरू हुन् । राकेशलाई विदेशमा एकाङ्की पन अनुभव हुन्छ र उनी मनमिल्ने साथीको खोजी गर्न थाल्छन् । भन अमेरिकाका ओछ्यानहरूमा त आइमाई पहिलेदेखि नै सुतिराख्ने संस्कृतिले राकेशलाई साथी बनाउने चाहना प्रबल हुनु स्वभाविकै हो । मेरो फोन फ्रेंड मा टेलिफोन डाइरेक्टरीमा हेरी अनिता पाण्डेलाई फोनका साथी बनाएको रोचक प्रसङ्ग यसमा छ । भारतीय अनिताको सम्पर्कको माध्यमबाट आफ्ना देशबाट अमेरिका बस्न आएकाहरूको अन्तरकथाको उद्घाटन हुन्छ । त्यस्तै मेरो गर्ल फ्रेंड मा राकेशका बाल्यकालको आत्मवृत्तान्तका साथै आत्मस्वीकृति पनि छ । केटी साथीको सम्बन्धमा उनको प्रतिक्रिया यस्तो छ - “मानिस जङ्गलमा पनि बस्न सक्दछ, जब उसलाई खानको लागि भोजन, मनोरञ्जन लागि महिला र पढ्नका लागि किताब होस् ।”^{५०}

त्यस्तै अमेरिकी हिउँसँग हिमचिम शीर्षकमा उनी नेपाललाई अमेरिकासँग दाजेका छन् । नेपालमा हिउँको घर र गरिबीको घर भए भैं अमेरिकामा पनि सम्पन्नताको हिमाल र विपन्नताको हिमाल रहेछन् । अमेरिकामा कवि सम्मेलन मा नियात्रकार राकेशले अमेरिकन कविहरूको कविता पाठको विवरण हाम्रा लागि प्रेरणादायी रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । यसै सङ्ग्रहमा राकेशको चिठी पनि सङ्गृहीत छ । प्रस्तुत चिठीले ‘नेपाल र अमेरिकाको तुलना हुन सक्तैन र उक्त राष्ट्रको दाँजोमा नेपाल कहिल्यै पुग्न सक्दैन, परन्तु एउटा भिजन भन्ने हामीलाई हुनुपर्छ’ भन्ने कुराको सन्देश दिन्छ ।

नियात्राकार जहाँ गए पनि नेपाल र नेपाली खोज्छन् । न्यूयोर्कमा नयाँ वर्ष शीर्षकमा मा उनी न्यूयोर्कमा बसेका नेपालीहरूसँग रहेर नयाँवर्षको शुभकामना आदान प्रदान गर्दछन् । न्यूयोर्कमा बसेको नेपालीहरूको नेपालको प्रजातन्त्रलाई जोगाउने आकाङ्क्षालाई राकेश यसरी उल्लेख गरेका छन्-“देशमा पुनर्स्थापित प्रजातन्त्रलाई कसरी जोगाइ राख्ने, कसरी राजनैतिक स्थिरतालाई निरन्तरता प्रदान गर्ने, कसरी मानव अधिकारको जगेर्ना गर्ने नयाँ वर्ष २०५३ को सङ्क्षिप्त सन्देश यहाँ थियो ।”^{५१}

^{५०} पूर्ववत् पृ. ज ।

^{५१} पूर्ववत् पृ. १२८ ।

मेरो हवाई भ्रमण शीर्षकमा उनले अमेरिका स्थित हवाई द्वीपको वर्णन गरेका उनका छन् । उनका अनुसार विश्वको मानचित्रमा हवाई द्वीप सधैं रोचक, रोमाञ्चक, उत्तेजक र सुन्दर राज्यका रूपमा परिचित छ । त्यस्तै मेरो पहिलो विदेश भ्रमण शीर्षकमा मा होनोलूलू शहरको वर्णन छ । जुन शहर सुन्दरका साथै समुद्रले गर्दा तीव्र आकर्षक देखिन्छ । हिमाल र हिउँको तन्ना शीर्षकमा हिउँको चिसोसँग गाँसिएका धेरै दर्शनका सूत्रहरू राकेशले प्रस्तुत गरेका छन् । प्रकृतिको सामु मान्छे निरीह छ, अपाङ्ग छ । त्यसैले प्रकृति र वातावरणको संरक्षणमा पूर्णरूपले ध्यान दिनु आवश्यक छ भन्ने आग्रह यसमा गरिएको छ । 'प्रकृति भनेको ईश्वर हो । जसरी ईश्वर अनन्त, अगम् अगोचर, अजेय र अमर छन् । प्रकृति पनि अनन्त, अगम्, अगोचर, अजेय र अमर छिन् भन्ने राकेशको धारणा यसमा व्यक्त भएको छ ।

रामदयाल राकेशको अर्को एउटा महत्त्वपूर्ण यात्रासंस्मरण यसभित्र छ, त्यो हो: त्रिनिडाडको यात्रा र शिवको त्रिनेत्र । यसमा डा.राकेशले ईश्वरप्रतिको आस्थामा अगाध वृद्धि मात्र होइन, आफ्नो लेखनप्रतिको पूर्ण आत्मविश्वास र प्रतिवद्धता पनि प्रकट गरेका छन् । उनको ईश्वरीय आस्थालाई अभिव्यक्त गर्ने केही वाक्यहरू यी हुन्- 'मेरो जीवनको अन्तिम ध्येय कर्म नै पूजन हो । मेरो लक्ष्य नै work is worship हो । म काम गर्दछु फल दिने त परमात्मा हुन् । म आशावादी, जीवनवादी र आस्थावादी मानिस ईश्वरमा मेरो आसक्ति एवम् आस्था दिनानुदिन प्रगाढ हुँदै गएको छ । धैर्य धारण गरेर म भविष्यप्रति उन्मुख छु । लेखन मेरो पूजन हो । नलेखीकन शायद म बाँच्न सक्तिन । कहिलेकाहीं फर्केर हेर्दा कस्तो लाग्छ भने मैले समय र सुविधा अनुसार धेरै लेखेको छु, तर यस्तो लेखेर पनि मलाई सन्तुष्टि छैन । लेख्ने रहर ममा चारैतिरबाट आवस् भन्ने कामना गर्दछु । लेख्ने बेलामा मृत्यु आए पनि एकक्षणका लागि म मृत्युलाई पर्खिनु भन्ने मनस्थिति र मुद्रामा हुन सक्छु जस्तो लाग्छ ।"^{५२}

निष्कर्षमा यात्रासाहित्य निकै आकर्षक विधा मानिन्छ । नेपालीमा पनि यात्रासंस्मरण, यात्रावृत्तान्त र यात्रावर्णनका रचनाहरू पुस्तकाकार रूपमा प्रशस्त प्रकाशित भएका छन् । यात्रासम्बन्धी कृतिहरूमा नियात्राले नेपाली साहित्यमा विशेष

^{५२} ऐजन पृ. १६५ ।

नाम कमाएको छ । नियात्रामा यात्राको प्रसङ्गका साथै यात्राकारका अनुभूतिहरूसमेत आएका हुन्छन् । डा.तारानाथ शर्माले 'राकेशका यात्रात्मक कृतिमा सांस्कृतिक सूचना, बौद्धिक टिप्पणी र तार्किक विश्लेषणहरूका रहस्यलाग्दा प्रस्तुति हुनाले तिनलाई नियात्रा नभनेर यात्रात्मक रचना भन्नु बढी उपयुक्त हुन्छ ।"^{८३} भन्ने मत राख्छन् ।

४.३ अनुवादक रामदयाल राकेश

रामदयाल राकेशको साहित्यिक व्यक्तित्वमध्ये अनुवादक व्यक्तित्व पनि एक हो । साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाइरहेका राकेशको नेपालीबाहेक अन्य भाषामा पनि अनुवादक व्यक्तित्व देखापरेको छ । मैथिली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषामा समेत अनुवादकका रूपमा परिचित राकेशको नेपालीमा एउटा मात्र कृति प्रकाशित भएको छ : छायामा घाम । यसको सङ्क्षिप्त जानकारी यहाँ दिने प्रयास गरिएको छ ।

४.३.१ 'छायामा घाम'को सङ्क्षिप्त अध्ययन

छायामा घाम रामदयाल राकेशद्वारा नेपालीमा अनुवाद गरिएको पहिलो कृति हो । यसको प्रकाशन २०६२ सालमा भएको हो । ५३ पृष्ठमा फैलिएको प्रस्तुत सङ्ग्रहमा ५३ वटा गजलहरू सङ्गृहीत छन् । भारतका चर्चित गजलकार एवम् कवि दुष्यन्त कुमारको साये मे धूप गजल सङ्ग्रहलाई रामदयाल राकेशले नेपालीमा अनुवाद गरेका छन् । एउटा सफल हाडजोर्नीको सर्जन चिकित्सक प्रा.डा.रामकेवल शाहले दिएका सल्लाह तथा सुभाबवाट प्रेरित भई अनुवादमा सक्रियरूपमा लागिपरेका डा.राकेश भन्छन्: "म गजलप्रेमी हुँ तर गजलको रचना विधानसित म अपरिचित छु तर पनि दुष्यन्त कुमारका केही गजलहरूको अनुवाद गरें ।"^{८४} गजलको रदीफ र काफियाको सम्यक ज्ञान नभएका राकेशका लागि यो कार्य अत्यन्तै चुनौतिपूर्ण थियो । यति हुँदाहुँदै पनि मूलग्रन्थको मौलिकतामा आँच नआउने गरी डा.राकेशले अनुवाद कार्य सम्पन्न गरे । त्यसपछि उनी प्रसिद्ध गजलकार ज्ञानुवाकर पौडेलसँग सम्पर्क गरे । उनको पाण्डुलिपिमा रदीफ र काफिया मिलाउने कार्यमा यथासम्भव सहयोग गरिदिने

^{८३} डा.तारानाथ शर्मा, 'भ्रमणसम्बन्धी भूमिका' पूर्वदेखि पश्चिमसम्म, (विराटनगर:वाणी प्रकाशन, २०५९) पृ. क ।

^{८४} रामदयाल राकेश छायामा घाम, (अनु, काठमाडौं, लुप प्रेस, २०६२) पृ. क ।

गजलकार द्वय ज्ञानुवाकर पौडेल र वियोगी बुढाथोकीलाई अनुवादकले मुक्तकण्ठले प्रसंशा गर्दै भनेका छन् “साँचै भन्दा मलाई कुनै संकोच लाग्दैन कि ज्ञानुवाकर पौडेल र वियोगी बुढाथोकीज्यूले सहयोग नगर्नुभएको भए यो पाण्डुलिपि प्रकाशित हुने मौका पाउँदैनथ्यो ।”^{८५}

प्रस्तुत कृति अनुवाद गरेको प्रसङ्गलाई राकेशले यसरी व्यक्त गरेका छन् - “भारतको प्रधानमन्त्री इन्दिरा गान्धीले पनि सन् १९७५ मा आपतकालीन स्थितिको घोषणा गरेकी थिइन् । यसबाट भारतीय बुद्धिजीवीहरू, लेखकहरू र साहित्यकारहरू असन्तुष्ट भएर यसको विरोधमा उत्रेका थिए । फलस्वरूप इन्दिरा गान्धीलाई चुनावमा हार खानु पर्‍यो । यस्तै संकटापन्न स्थितिको सामना गर्नुपर्दा प्रसिद्ध गजलकार एवम् प्रख्यात कवि दुष्यन्त कुमारले सायै मे धूप गजल सङ्ग्रहको रचना गर्नु पर्‍यो । हाम्रो देश नेपालको स्थिति पनि यस्तै संकटाग्रस्त भएकोले यस स्थितिको वर्णनसित मेल खाने हुनाले डा. रामकेवल शाहको अनुरोधमा यस गजलसङ्ग्रहको अनुवाद गर्ने आँट मैले गरें ।”^{८६}

यसरी देशको आपतकालीन परिस्थितिसँग प्रस्तुत गजल सङ्ग्रहको तादात्म्य रहेको पाइन्छ । दुष्यन्त कुमारद्वारा रचित सायै मे धूप गजललाई नेपाली भाषामा अनुवाद गर्नु त्यति सजिलो नभए पनि राकेशले सकेसम्म लेखकको मौलिकतामा आँच नआउने गरी अनुवाद गरेका छन् । राकेशले अनुवाद गरे अनुसार नै गजलकारद्वय पौडेल र बुढाथोकी रदीफ र काफियाको प्रयोग गर्ने प्रयास गरेका छन् । “काफिया मिलाउने सिलसिलामा भेटिएका अष्टयाराहरू र प्रसङ्ग क्षत-विक्षत नहोस भन्ने प्रयास गर्दा पनि केही गजलमा अप्रासङ्गिक जस्तो लाग्न सक्ने काफियाको प्रयोग नचाहँदा-नचाहँदै पनि कहीं कतै हुन पुगेको छ, सो प्रति क्षमा याचना गर्दछु । किनभने दुष्यन्त कुमारका प्रत्येक सेरका शब्दहरू अत्यन्त गहिरा र कठोर भईकन पनि नरम

^{८५} ऐजन, पृ. ख ।

^{८६} ऐजन, पृ. क ।

हुन्छन् ।”^{५७} यसरी काफिया मिलाउँदा कही कतै अप्रासङ्गिक भएको कुरा स्वयम् गजलकार वियोगी बुढाथोकीले स्वीकारेका छन् ।

४.४ रामदयाल राकेशको अन्य भाषामा प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन

बहुमुखी प्रतिभावान रामदयाल राकेशले साहित्यका विभिन्न फाँटमा कलम चलाएका छन् । उनले नेपाली भाषाबाहेक अन्य भाषाहरू मैथिली, हिन्दी र अङ्ग्रेजीमा पनि कलम चलाएका छन् । यी भाषाहरूमा प्रकाशित राकेशका कृतिहरूको सामान्य अध्ययन विश्लेषण यहाँ गरिएको छ ।

४.४.१ राकेशको मैथिली भाषामा प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन

नेपालको दोस्रो भाषाको रूपमा मान्यता पाएको मैथिली भाषा रामदयाल राकेशको मातृभाषा हो । मैथिलीमा उनका तीनवटा पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित छन् । ती हुन्:

१. मोदिआईन (सह-अनु. ई.१९९३)
२. सात जापानी कथा (अनु: २०४४)
३. थाई लोकसंस्कृति आओर परम्परा (अनु: २०४५)

मोदिआईन मैथिली भाषामा प्रकाशित राकेशको पहिलो कृति हो । यो कृति विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित नेपाली उपन्यास ‘मोदिआईन’ को मैथिली अनुवाद हो । यस उपन्यासमा रामदयाल राकेशले मूल कृतिमा कुनै परिवर्तन नगरी जस्ताको त्यस्तै अनुवाद गरेका छन् । अनुवाद गर्दा **मोदिआईन** को विषयवस्तु, पात्र, घटना तथा परिवेश आदिलाई जस्ताको त्यस्तै रूपमा राखिएको छ । अनुवादक रामदयाल राकेशले नै यस कृतिलाई ‘मोदिआईन’ को शब्दानुवाद भनेका छन् ।

सात जापानी कथा राकेशका मैथिली भाषामा प्रकाशित दोस्रो कृति हो, भने उनको एकल प्रयासको पहिलो उपलब्धि हो । यो कृति जापानी लेखकद्वारा अङ्ग्रेजीमा लेखिएको **सेभेन स्टोरिज फ्रम जापान** को अनुवाद हो । यसमा जापानको सामाजिक

^{५७} वियोगी बुढाथोकी ‘दुई शब्द’ छायामा घाम, (काठमाडौँ : लुस प्रेस, २०६२), पृ. घ ।

रहन-सहन, सांस्कृतिक वातावरण तथा राष्ट्रियताको वर्णन छ । यो कृतिले मैथिली भाषीहरूलाई समेत जापानी रीतिरिवाज र सांस्कृतिक परिवेशको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ ।

त्यस्तै थाई लोकसंस्कृति आओर परम्परा उनका अहिलेसम्मको मैथिली भाषामा प्रकाशित अन्तिम कृति हो । यो कृति थाई लेखक राजधनद्वारा अङ्ग्रेजीमा लिखित **एसेज अन थाई फोल्क्स (Essays on Thai Folks)** को मैथिली अनुवाद हो । यसमा थाइल्याण्डको लोकसंस्कृतिको बारेमा विस्तृत व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । यस कृतिले पनि मैथिलीभाषीहरूलाई थाई संस्कृतिको सम्बन्धमा जानकारी प्रदान गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ ।

यसरी हेर्दा रामदयाल राकेशले नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाका कृतिहरूको मैथिलीमा अनुवाद गरेको पाइन्छ । उनको मैथिली भाषामा कुनै मौलिक कृति प्रकाशित नभए पनि विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा फुटकर लेख रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । अरू भाषाका कृतिहरूलाई मैथिलीमा अनुवाद गरेकाले उनलाई मैथिली भाषाका एउटा सफल अनुवादक भन्न सकिन्छ । त्यसमा पनि लोकसंस्कृतिमा उनको विशेष चाख रहेको पाइन्छ ।

४.४.२ डा.राकेशको हिन्दी भाषामा प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन:

मैथिली मातृभाषी रामदयाल राकेशले हिन्दी साहित्यमा विधावारिधिको उपाधि हासिल गरेका छन् । त्यसैले उनको बढी दखल हिन्दीमा रहेको बुझिन्छ । हिन्दीमा उनका हालसम्म १२ वटा कृतिहरू पुस्तकाकार रूपमा बाहिर आइसकेका छन् । ती कृतिहरूको छोटो परिचय दिने जमर्को यहाँ गरिएको छ ।

हिन्दी पद्य पराग (२०३८) उनको हिन्दीमा प्रकाशित पहिलो कृति हो । यसमा डा.रामदयाल राकेशले हिन्दीका केही परिचित कविहरू: सुमित्रानन्द पन्त, हरिवंशराय बचन, रामधारीसिंह दिनकर, महादेवी वर्मा, सूर्यकान्त त्रिपाठी 'निराला' का साथै नेपालीका पारिजात, केदारमान यथित आदिका कविताहरू सङ्कलन गरी सम्पादन गरेका छन् । राकेशले प्रस्तुत सङ्ग्रहभित्रका हिन्दी कविका कविताहरूलाई जस्ताको

त्यस्तै राखेका छन् भने नेपाली कविका कविताहरूलाई हिन्दीमा अनुवाद गरी सङ्कलन गरेका छन् ।

नेपाल परिचय हिन्दीमा प्रकाशित राकेशको दोस्रो कृति हो । यसमा राकेशले नेपालको भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्थितिबारे चर्चा गरेका छन् । यसका साथै राकेशले प्रस्तुत कृतिमा नेपाल र भारतबीचको राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक र भौगोलिक सम्बन्ध रहेको कुरा पनि अभिव्यक्त गरेका छन् ।

जनकपुर धाम मा राकेशले मैथिली संस्कृति, धर्म, परम्परा, रहन-सहन, रीतिरिवाज आदिसँग सम्बन्धित जनकपुर नगरीको सविस्तार वर्णन गरेका छन् । प्रस्तुत कृति क्रमका हिसाबले राकेशको तेस्रो कृति हो भन्ने आफ्नो मातृभूमिसम्बन्धी लेखिएको पहिलो कृति हो । यस कृतिको सम्बन्धमा राकेशले आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन् : मैथिली लोकसंस्कृति झल्काउने यो कृति विशेष गरी मैथिली संस्कृतिप्रति रुचि राख्नेहरूका लागि उपयोगी हुनेछ ।^{५५}

नेपाली पथप्रदर्शन पुस्तिकामा राकेशले नेपालको सौन्दर्यमय प्राकृतिक वातावरण तथा विभिन्न पर्यटकीय स्थलहरूको बारेमा चर्चा-परिचर्चा गरेका छन् । नेपाल एउटा पर्यटकीय स्थल हो । यहाँ विभिन्न देशका पर्यटकहरू विभिन्न स्थलहरूको भ्रमण गर्न आउँछन् । प्रस्तुत पुस्तिका हिन्दीमा लेखिएकाले अरुदेशका पर्यटकहरूभन्दा भारतीय पर्यटकहरूका लागि विभिन्न स्थानहरूको सूचनामूलक जानकारी दिन बढी उपयोगी सावित हुन्छ भन्ने धारणा राकेशले प्रस्तुत गरेका छन् ।

बहरहाल तीसरी दुनियाँकी कविता मा रामदयाल राकेशले नेपालका केही प्रतिनिधिकविहरू : मोहन कोइराला, ईश्वर बल्लभ, पारिजात, कुन्दन शर्मा जस्ताका कविताको हिन्दीमा अनुवाद गरेका छन् ।

ऐच्छिक हिन्दी कक्षा ९ र १० राकेशले सम्पादन गरेका माध्यमिक तहका पाठ्यक्रममा आधारित पुस्तककार कृतिहरू हुन् । राकेशका अनुसार : “नेपालमा बसेर

^{५५} शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

हिन्दी भाषा पढ्न चाहने शिक्षार्थीहरूका लागि यी कृतिहरूको सम्पादन गरिएको छ ।”^{८९}

चाँदनी शाहको कविताएँ मा राकेशले चाँदनी शाहद्वारा रचित सम्पूर्ण कविताहरूको सङ्कलन गरी हिन्दीमा अनुवाद गरेका छन् । राकेशकै भनाइ अनुसार : “चाँदनी शाहका कविताहरू देशभक्ति, राष्ट्रियता तथा सामाजिक, सांस्कृतिक घटना-परिवेशमा समर्पित भएकाले उनका कविताले मलाई अनुवाद गर्न तर्फ आकर्षित गरेका हुन् ।”^{९०}

तुलसी दिवसकी कविताएँ नामक कृतिमा कवि तुलसी दिवसका कविताहरू सङ्गृहीत छन् । राकेशले दिल्ली विश्वविद्यालयका वरिष्ठ प्राध्यापक, कवि र गद्यकार (कथा र उपन्यास) डा.गंगाप्रसाद विमलसँगको सहलेखनमा प्रस्तुत कृतिको सङ्कलन तथा सम्पादन गरेका छन् । राकेशका अनुसार सङ्गृहीत कृतभित्रका कविताहरूले विभिन्न सामाजिक, राजनैतिक, ऐतिहासिक आदि घटना परिवेश अँगालेका छन् ।

रामदयाल राकेश नेपालीका कविहरूको कविताहरूलाई मात्र अनुवाद नगरी केही उपन्यासहरूको समेत हिन्दीमा अनुवाद गरेका छन् । राकेशले उपन्यासकार भरत जङ्गमको **कालो सूर्य** र **रातो घाम** को हिन्दीमा अनुवाद गरी क्रमशः **काला सूरज** (२०३७) र **लाल सूरज** (ई. १९९३) नामकरण गरेका छन् । यी उपन्यासहरूका अनुवादमार्फत राकेशले नेपाली उपन्यासलाई हिन्दी साहित्य जगतमा पनि चिनाउने जमर्को गरेको कुरा उनी बताउँछन् ।

नेपालके हिन्दी लेखक राकेशद्वारा सम्पादित खोज अनुसन्धानमूलक कृति हो । यसमा राकेशले मल्लकालदेखि हालसम्म (कृति सम्पादन गरेको अवधिसम्म) हिन्दी साहित्यमा कलम चलाउने नेपाली साहित्यकारहरूको रचनासहितको सूची तयार पारेका छन् ।

^{८९} शोधनायकले दिएको अन्तर्वार्ताबाट ।

^{९०} ऐजन ।

नेपाली नई कविताएँ राकेशको हिन्दीमा प्रकाशित हालसम्मको अन्तिम कृति हो । यसमा उनले नेपालीका केही प्रतिनिधि कविहरूका कविताको हिन्दीमा अनुवाद गरेका छन् । डा.राकेशले प्रस्तुत कृतिमा ईश्वर बल्लभ, कालीप्रसाद रिजाल, परिजात, बानीरा गिरी, विमल निभा, शैलेन्द्र साकार, क्षेत्रप्रताप अधिकारी लगायत जम्मा ५७ जना कविहरूका कविताको हिन्दीमा भावानुवाद गरेका छन् ।

यसरी हेर्दा उनले नेपाली साहित्यका कविता उपन्यासजस्ता कृतिहरूको हिन्दीमा अनुवाद गरेका छन् । उनले विद्यार्थी अवस्थामै हिन्दी साहित्यमा कलम नचलाएका होइनन् तर ती रचना तथा लेखहरू अप्रकाशित र अनुपलब्ध छन् । **हिन्दी और नेपाली समसामयिक कविताको तुलनात्मक अध्ययन** शीर्षकमा विद्यावारिधिको उपाधि हासिल गरेकाले पनि उनको विशेष चासोको विषय कविता हुन गएको हो । नेपाली साहित्यका कविता र उपन्यासलाई हिन्दीमा अनुवाद, नेपाली साहित्यकारहरूले हिन्दी साहित्यमा रचना गरेको कविताहरूको सङ्कलन, माध्यमिक स्तरका किताव (हिन्दी) को सम्पादन लगायत नेपाली संस्कृतिलाई चिनाउने जस्ता काम राकेशले आफ्ना हिन्दीमा प्रकाशित कृतिहरूमार्फत गरेका छन् । यी विभिन्न कार्यहरूका आधारमा राकेशलाई हिन्दी भाषामा कलम चलाउने एउटा सफल अनुवादकका साथै सम्पादक, अनुसन्धानकार र संस्कृतिविद् भन्दा अतिशयोक्ति हुँदैन ।

४.४.३ राकेशका अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन

नेपाली, मैथिली र हिन्दीका अतिरिक्त अङ्ग्रेजी भाषामा पनि रामदयाल राकेशले कलम चलाएका छन् । उनका अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित कृतिहरूको सामान्य परिचय यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

फोल्क कल्चर अफ नेपाल (Folk Cultural of Nepal : 1990) रामदयाल राकेशको अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित पहिलो कृति हो । यसमा १२ वटा शीर्षकहरू रहेका छन् । पहिलो शीर्षकमा रोदीघरको बारेमा जानकारी गराएका छन् भन्ने दोस्रो शीर्षक अन्तर्गत धार्मिक स्थल मनोकामनाको तीर्थयात्राको वर्णन गरिएको छ। त्यसैगरी तेस्रो शीर्षकमा जनकपुरको पौराणिक महत्त्वलाई प्रष्ट्याइएको छ, चौथोमा मिथिला

लोकसंस्कृतिको बारेमा चर्चा गरिएको छ भने पाँचौमा विशेष गरी नेपालको तराई भू-भागमा छठ पर्वपछि हुने पूर्णिमा मेलाको वर्णन विश्लेषण गरिएको पाइन्छ ।

त्यसैगरी होली जुन हाम्रो देशको राष्ट्रिय पर्व हो । मिथिला क्षेत्रमा भन्ने हो भने यसको लोक प्रियता अझ बढी देखिन्छ । जसको वर्णन विश्लेषण राकेश छैठो शीर्षकमा बडो मार्मिक ढङ्गले गरेका छन् । प्रस्तुत शीर्षकमै तराईवासीहरूले होली कसरी मनाउँदछन् त्यसको बारेमा समेत उल्लेख गरिएको छ । सातौं शीर्षक अन्तर्गत मैथिली संस्कृतिको सामान्य चर्चा गरिएको छ भने आठौं अन्तर्गत मिथिलामा प्रचलित दुई लोककथा प्रस्तुत गरेका छन् । नवौं शीर्षक अन्तर्गत राकेशले मिथिलाको चाडपर्व, कला र रङ्गहरूको आफ्नै विशेषता भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी दसौं शीर्षकमा मैथिली गीतहरू, एघारौंमा मिथिलावासीका लागि प्यारो मिथिला क्षेत्र र बाह्रौंमा चितवनका थारु आदिवासी सम्बन्धी चर्चा गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत कृतिमा उनले नेपालका लोकसंस्कृति, धार्मिक तथा पैराणिक स्थलहरूका बारेमा सामान्य चर्चा-परिचर्चा गर्दै मिथिला प्रदेशलाई नै केन्द्रीकरण गरेका छन् ।

कल्चरल हेरिटेज अफ नेपाल तराई (Cultural Heritage of Nepal Terai: 1994) राकेशको अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित दोस्रो कृति हो । यसमा राकेशले नेपालको तराईमा प्रचलित विभिन्न सांस्कृतिक रहन-सहन, रीतिरिवाज आदिको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी मिथिलामा प्रचलित पर्वहरू कसरी मनाइन्छ ? कुन पर्वहरू के-के प्रयोजनका लागि गरिन्छ ? तराईमा मनाइने तिहार र हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रमा मनाइने तिहारमा के कस्ता भिन्नता पाइन्छ ? आदि कुराहरूको सविस्तार चर्चा राकेशले यस कृतिमा गरेका छन् । यसबाहेक तराईक्षेत्रमा प्रचलित लोककथा, लोकगाथा, उखान-टुक्काहरूको समेत छोटो चर्चा यसभित्र भएको पाइन्छ ।

फोल्क टेल्स फ्रम मिथिला (Folk Tales From Mithila 1996) मा राकेशले मैथिली लोककथाको भूमिकासहित मिथिलामा प्रचलित लोककथाहरूको सामान्य चर्चा गरेका छन् । राकेशले प्रस्तुत कृतिमा मिथिला क्षेत्रमा प्रचलित लोककथाहरूको अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गरेका छन् । यसमा जम्मा १५ वटा मैथिली लोककथाहरू सङ्कलित छन् । ती हुन्: सहासी बूढाको कथा, विश्वव्यापी सत्यको कथा,

गोनु र चोर, जहाँ इच्छा त्यहाँ उपाय, शुभ आशीर्वाद, बुद्धिमान यात्रु, हरि शर्मा, भगवान् शिव नोकर समान, लटर भाग र खटर भाग, नाबालक दुल्हा, गोनु भागको कथा, दूधकोशी, उड्ने रुख र बुद्धिमान मानिस यी लोकथाहरू तराईका अति लोकप्रिय कथाहरू हुन् जुन सुन्न र सुनाउन पाउँदा तराईवासीहरू अति आनन्दित हुन्छन् ।

फोल्क फेस्टिभल्स अफ मिथिला (Folk Festivals of Mithila: 1998)

कृतिमा रामदयाल राकेशले तराईको मिथिलाञ्चलका पर्वहरू, लाकेगीत तथा मैथिली संस्कृतिको चर्चा गरेका छन् । यहाँका पर्वहरू: छठपर्व, लक्ष्मीपूजा, विवाह पञ्चमी, रामनौमी, मधुश्रावणी, जुरशितल, जितिया, राखी, महाशिवरात्री, वसन्तपञ्चमी आदिको सामान्य चर्चा यसमा गरिएको छ । त्यसैगरी मैथिली लोकगीतको सौन्दर्यको वर्णनका साथै मैथिली लोक संस्कृतिहरूको वर्णन विश्लेषण पनि यसमा बाडो रोचकपूर्ण ढङ्गले गरिएको छ । प्रस्तुत कृति मिथिलाञ्चलसम्बन्धी तयार पारिएको राकेशको महत्वपूर्ण कृतिहरू मध्ये एक हो ।

पिलग्रिमेज टुरिज्म इन नेपाल (Pilgrimage Tourism in Nepal) राकेशको अर्को महत्वपूर्ण कृति हो । यसमा पनि उनले तराईको मैथिली संस्कृति र त्यहाँका रहनसहन आदिको बारेमा चर्चा गरेका छन् । यस कृतिमार्फत उनले नेपालको एउटा भूभागलाई चिनाउने काम मात्र गरेका छैनन् । यसमा नेपालका धार्मिक स्थलहरूसम्बन्धी पनि विशेष मार्ग निर्देश गराएका छन् । उनले प्रस्तुत कृतिमा 'मेरो मातृभूमि नेपाल' बाहेक पशुपति मन्दिर, काष्ठमण्डप, महाकाल मन्दिर, तलेजुभवानी मन्दिर, नक्साल भगवती, बगलामुखी, जानकी मन्दिर, राम मन्दिर, रामसीता विवाह मण्डप, सङ्कटमोचन मन्दिर, धनुषाधाम, जलेश्वर महादेव मन्दिर, चुरियामाई, कमलामाई स्थान मन्दिर, छिन्नमस्ता भगवती, बराहक्षेत्र, दन्तकाली मन्दिर, लुम्बिनीस्थित मायादेवी मन्दिर, मुक्तिनाथ, मनकामना, गोसाइकुण्ड जस्ता पवित्र स्थलहरूको बारेमा चर्चा गरेका छन् । प्रस्तुत कृति नेपालको धार्मिक स्थलहरूलाई भ्रमण गर्न चाहने पर्यटकहरूका लागि विशेष उपयोगी हुने धारणा राकेशले व्यक्त गरेका छन् । यसका अतिरिक्त नेपालका धार्मिक अस्मितालाई जोगाउनका लागि पनि प्रस्तुत कृतिले गहन भूमिका निर्वाह गरेको कुरा राकेशले बताउँछन् ।

जनकपुर द सेक्रेड ज्वेल अफ नेपाल (Janakpur The Sacred Jewel of Nepal) राकेशको अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित अहिलेसम्मको अन्तिम कृति हो । प्रस्तुत कृतिमार्फत राकेशले जनकपुरलाई नेपालको एउटा, धार्मिक, पौराणिक तथा ऐतिहासिक सम्पदाको धरोहरको रूपमा चिनाएका छन् । नेपालका दुई धार्मिक स्थल (अञ्चल) हरू लुम्बिनी र जनकपुर छन् । जसमा जनकपुरलाई मिथिलाञ्चलको धार्मिक, पौराणिक तथा सांस्कृतिक आस्थाको केन्द्र मानिन्छ । यहाँ राकेशले जनकपुरलाई नेपालको शुद्ध धार्मिक तथा पवित्र गहनाको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । “जनकपुर नेपालको ऐतिहासिक, धार्मिक, पुरातात्विक, सांस्कृतिक आदि दृष्टिले पनि बहुमूल्य रत्न देखिने भएकाले यो मेरो चासोको विषय बन्न पुगेको हो उनी बताउँछन् ।”^{९१}

यस बाहेक प्रस्तुत कृतिमा राकेशले मिथिलाञ्चलको प्रमुख पर्वहरूको पनि व्याख्या गरेका छन् । मैथिली लोककला र संस्कृति झल्काउने यसमा मिथिला र थाइल्याण्डको बीच रहेको आँपको कुटनीतिसम्बन्ध र मिथिला थाई बीचको सांस्कृतिक सम्बन्धको पनि चर्चा उनले गरेका छन् । राकेशले यसमा मिथिलासँग थाइल्याण्डको विभिन्न सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्बन्ध देखाउने क्रममा मिथिला नरेश राजर्षी जनक र थाई नरेश भूमिबल अदूल्या देज बीचको तुलनात्मक सम्बन्ध समेत देखाएका छन् ।

राकेशका अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित कृतिहरूको आधारमा भन्नु पर्दा उनी विशेष गरी नेपालका धार्मिक, ऐतिहासिक, पौराणिक, पुरातात्विक, लोकपरम्परा आदिमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । राकेशले अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित आफ्ना कृतिहरूमार्फत विदेशीहरूलाई समेत नेपालका विभिन्न ठाउँ, परिवेश तथा वस्तुस्थितिबारे जानकारी दिन खोजेका छन्, बुझिन आउँछ । जनकपुरको ऐतिहासिक महत्त्व, मिथिला र थाइल्याण्ड बीचको आँपको कुटनीति, राजर्षीजनक र थाई नरेश अदूल्या देज बीचको सम्बन्ध आदिले विशेष गरी थाईबासीहरूका लागि विशेष चासोको विषय बन्न पुगेको थाहा हुन आउँछ । राकेशका अनुसार : उनका अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित कृतिहरू पर्यटकीय व्यवसायका दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

^{९१} ऐजन ।

पाँचौ परिच्छेद

उपसंहार

५.१ निष्कर्ष

रामदयाल राकेशको जन्म वि.सं. १९९४-४-९ (ई. १९४२ जुलाई २५) गते सर्लाही जिल्लाको सिसौटिया गा.वि.स.मा भएको हो । मध्यवर्गीय परिवारमा जन्मेका राकेशको बाल्यकाल बालसुलभताका साथ गाउँको रमाइलो वातावरणमा व्यतित भएको हो । बाल्यकालीन अवस्थाबाटै बाबुको प्रेरणा र आफ्ना दाजुहरूका अभिभावकत्वले उनको अक्षरारम्भ घरबाटै सुरु भयो । कक्षा सातसम्मको अध्ययन गाउँकै स्कूलबाट गरेका राकेश बाँकी अध्ययनको लागि भारत गएका थिए । भारतको विहारबाट सन् १९५८ मा यिनले मैट्रिक पास गरेको थिए । विहारबाटै आई.ए. र बी.ए. गरेका राकेश त्रि.वि.को हिन्दी विभागबाट ई. १९६६ मा एम.ए.पास गरे । अध्ययन र अध्यापन पेसालाई एकसाथ अँगालेका यिनी दिल्ली विश्वविद्यालयबाट ई १९७५ मा पी.एच.डी.को उपाधि हासिल गरे । सानै उमेरमा बाबुको मृत्युको चोट खाइसकेका राकेशका बाँकी रेखदेख यिनका सहयोगी दाजुहरूले गरेका थिए ।

राकेश माध्यमिक शिक्षा पढ्दै गरेको बेलादेखि फाटफुट रूपमा केही हिन्दी कविताहरू लेखेका थिए । उनले विधिवत रूपमा २०२३ सालको **जगत जननी जानकीको जन्मभूमि** शीर्षको अनुसन्धानमुलक लेखामार्फत देखा परेका हुन् । २०२५ सालको 'मिरमिरे' पत्रिकामा प्रकाशित **माटाका गायक कविहरू** समालोचनात्मक लेखमार्फत नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका राकेश समालोचना, नियात्रा, सम्पादन र अनुवाद जस्ता साहित्यिक विधामा कलम चलाएका हुन् । लगभग चारदश लामो साहित्यसाधनारत राकेशका नेपालीमा जम्मा १० वटा पुस्तकाकार कृति र थुप्रै लेख रचनाहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । मैथिली, नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषाका ज्ञाता राकेशले यी चारै भाषामा कलम चलाएका छन् । उनका हालसम्म मैथिलीमा ३, नेपालीमा १०, हिन्दीमा १२ र अङ्ग्रेजीमा ६ गरी जम्मा ३१ वटा पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशमा आइसकेका छन् ।

राजनीतिक संलग्नताभन्दा स्वतन्त्रतामा विश्वास राख्ने राकेश समाजका गरिव असहायहरूको सेवा गर्न पाउँदा खुशी हुन्छन् । साहित्यमा पनि यिनी उत्तिकै रुचि राख्छन् । शिष्ट र शालीन स्वभावका राकेशले दिनानुदिन ईश्वरप्रति आस्थावान हुँदै गएको पाइन्छ । बाह्य रूपमा हेर्दा राकेश श्यामलो वर्ण, बाटुलो अनुहार, होचो कद भएका शान्त र सौम्य प्रकृतिका देखिन्छन् । यिनको बाह्य व्यक्तित्व जति उच्च छ त्यसभन्दा बढी आन्तरिक व्यक्तित्व रहेको छ । गाउँले सामाजिक परिवेशमा हुर्केकाले यिनी गाउँका समस्यालाई बुझ्न सक्ने दिलदार व्यक्तित्वका रूपमा देखिन्छन् । त्यस्तै यिनमा रहेको साहित्यिक व्यक्तित्वले समेत यिनलाई माथि उठाएको पाइन्छ । उनको कुनै पनि प्रतिभालाई पहिचान गर्नसक्ने क्षमता उच्चकोटिको देखिन्छ । उनीद्वारा अगाडि बढ्न प्रेरित, प्रोत्सहित र प्रशंसित व्यक्तिहरू आज सम्मानित प्रतिभाका रूपमा स्थापित भइसकेका छन् ।

उनले मुख्यरूपमा नेपाली साहित्यको समालोचना क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याएका छन् । त्यसैगरी नियात्रा, सम्पादन र अनुवादलाई पनि सँगै लागेको पाइन्छ । नेपाली साहित्यका बरिष्ठ समालोचक ताना सर्माबाट उनी सबभन्दा बढी प्रभावित रहेका छन् । साहित्येत्तर विधामा अनुसन्धानले नै नेपालीमा स्थान पाएको देखिन्छ । नेपाली साहित्य लगायत मैथिली, हिन्दी र अङ्ग्रेजीमा पनि उनको कलमले गति लिएको पाइन्छ । मैथिलीमा अनुवादकका रूपमा मात्र चिनिने राकेश हिन्दीमा अनुवादक, अनुसन्धानकर्ता र सम्पादकका रूपमा परिचित छन् । अङ्ग्रेजीमा विशेषगरी धर्म, संस्कृति, परम्परा आदिलाई चिनाउने राकेश विशेषगरी आफ्नो मातृभाषा मैथिलीलाई नै स्थान दिएका छन् । उनले मैथिली रीतिरिवाज, संस्कृति, रहनसहन आदिलाई अङ्ग्रेजी लेख रचनाको केन्द्रबिन्दु बनाएका छन् ।

लेखन लगायत देशका विभिन्न प्रशासनिक क्षेत्रमा सेवा प्रदान गर्दै विभिन्न सङ्घ संस्थामा संलग्न हुँदैआएका राकेशको अधिकांश समय प्राध्यापन क्षेत्रमा व्यतित भएको पाइन्छ । साहित्य यात्राको सुरुदेखि हालसम्मको अवधिमा राकेशले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । यसरी राकेशको पहिलो रचना देखि हालसम्मको चारदशक लामो साहित्यिक यात्रा पूरा हुन लागेको छ । यस अवधिमा प्रकाशित उनका

विभिन्न समालोचनात्मक कृतिहरूमा प्राय उनको उस्तै उस्तै प्रवृत्तिहरू देखापर्दछन् । त्यसैले उनको साहित्यिक यात्रामा स्पष्टतः चरण विभाजन गर्न गाह्रो छ । किनभने राकेशका यात्रानिवन्ध/नियात्राहरूलाई हेर्दा सबैमा आफूले भ्रमण गरेका देशका वस्तुस्थितिसँग नेपालको विभिन्न वस्तुस्थितिलाई तुलना गरी उपदेशात्मक सुभाषण पनि प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । त्यस्तै उनले गरेका अनुवादहरू प्राय भावानुवाद नै देखिन्छ । त्यसमा कुनै मौलिकता देखापर्दैन । राकेशकै शब्दमा भन्नुपर्दा शब्दस अनुवाद नै उनले गरेका छन् । उनका समालोचना लगायत नियात्रा कृतिहरूमा पनि सकारात्मक पक्षको समर्थन र नकारात्मक पक्षको विरोध गरिएको छ । उनका प्रायः सबै विधाका कृतिहरूको भावपक्ष बोध्य र सरल अनि प्रस्तुतीकरणमा रोचकता पाइन्छ ।

रामदयाल राकेश मूलरूपमा समालोचक भएकाले यहाँ उनको समालोचनात्मक प्रवृत्तिलाई केही बढी महत्त्व दिइएको छ । उनका अधिकांश समालोचनाहरू व्यक्ति व्यक्तिबीच तुलना, कृति-कृतिबीच तुलना गर्नेतर्फ केन्द्रित भएकाले उनलाई व्यक्तिप्रधान वा कृतिप्रधान समालोचक भनेर पनि टिप्पणी गर्न सकिन्छ । हुनतः उनले सैद्धान्तिक समालोचना प्रणाली पनि कहीं कतै अपनाएका छन् । हिन्दी र नेपाली कविताको तुलनात्मक अध्ययनमा अनुसन्धान गरेकाले पनि उनी विशेष गरी कवि र कवितामा केन्द्रित रहेर समालोचना गर्दछन् ।

राकेश गुणग्राही, प्रशंसावादी र प्रभाववादी समालोचक हुन् । उनी कृति वा कृतिकारको दोष ठम्याउन नसक्ने समालोचक होइनन् तर उनले दोषपक्षलाई उचालेर कसैलाई हातोत्सहित पार्न नरुचाइ गुणपक्षलाई उचालेर खेलकहरूलाई प्रोत्सहित गर्न मन पराएको देखिन्छ । आवश्यकता अनुसार दोष केलाई उनले लेखकहरूलाई सल्लाह सुभाषण पनि दिने गरेका छन् । उनलाई कुनै समालोचकले स्तुतिवादी भनेर होच्याउन खोजेभने त्यसलाई उक्त समालोचकको हतास मनस्थितिको उपज अभिव्यक्ति भन्न सकिन्छ । उनी प्रशंसावादी चाहिँ हुन् तर उनको प्रशंसा गराइमा प्रतिभाको गूढतम् पहिचानको भाव छिपेको हुन्छ । उनलाई नेपाली समालोचना साहित्यमा सकारात्मक र स्वस्थ परम्परा अङ्गकार गर्ने समालोचक भन्न सकिन्छ । उनले आफ्ना अग्रज साहित्यकारहरूलाई आदर र श्रद्धाभाव तथा समवयस्क साहित्यकारहरूप्रति साख्यभाव र

अनुज साहित्यकारहरूप्रति वात्सल्य भाव राख्ने गरेको पाइन्छ । उनका विचारमा समालोचनामा गुणको उचित कदर हुनुपर्छ । निन्दामात्र हुनु हुँदैन । उनी प्राचीन र माध्यमिककालीन कवि तथा कविताहरूका बारेमा पनि व्याख्या विश्लेषण तथा अध्ययन गरेकाले उनलाई अन्वेषणप्रधान समालोचक पनि भन्न सकिन्छ । वास्तवमा राकेश युग चेतनाप्रति सजगरही विश्वसाहित्यका विविध गतिविधिसित तादात्म्य सम्बन्ध स्थापित गर्दै युगप्रवृत्त साहित्यमा देखिने नयाँ प्रयोगको अभिनन्दन गर्न रुचाउने समालोचक हुन् ।

५.२ सम्भावित शोध-शीर्षकहरू

नेपाली साहित्यका उल्लेख्य साहित्यकार रामदयाल राकेश र उनका कृतिहरूको बारेमा थप अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने शोधार्थीहरूले निम्नलिखित शोधशीर्षकहरूमा शोधकार्य गर्न सक्नेछन् :

१. रामदयाल राकेशका समालोचनाहरूको अध्ययन र समालोचना क्षेत्रमा राकेशले पुर्याएको योगदान ।
२. रामदयाल राकेशका नियन्त्राको अध्ययन र नियन्त्रा क्षेत्रमा उनले पुर्याएको योगदान ।
३. रामदयाल राकेशका साहित्यिक दृष्टिकोण र प्रवृत्तिहरू ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

क. पुस्तकसूची

१. ओझा, रामनाथ र मधुसुदन गिरी; पाश्चात्य समालोचना सिद्धान्त र नेपाली समालोचना ते.सं. (काठमाडौं: स्टुडेन्ट्स बुक्स पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स; २०६०) ।
२. कँडेल, घनश्याम, (सम्पा.), नेपाली समालोचना, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५५) ।
३. प्रधान, परशु केही अनुहार: केही क्षण (काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार; २०५१) ।
४. प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, (सम्पा.), साभा समालोचना पा.सं. (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०५७) ।
५. बराल, ईश्वर (सम्पा.) मोहन कोइरालाका कविता (काठमाडौं : साभा प्रकाशन; २०३०) ।
६. भट्टराई, घटराज, (सम्पा.), नेपाली साहित्यकार परिचय (काठमाडौं : नेशनल रिसर्च एसोसियट्स, २०५१) ।
७. भट्टराई, जयदेव, (सम्पा.), साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति (काठमाडौं : प्रज्ञा छापाखाना, २०५४) ।
८. भण्डारी, डा.पारसमणि एवम् माधवप्रसाद पौडेलमा, साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना, (कीर्तिपुर: क्षितिज प्रकाशन: २०६१) ।
९. राकेश, सामदयाल (सम्पा.) कवि प्यासी : युगको आँखामा, (काठमाडौं : साभाप्रकाशन, २०३३) ।

१०. राकेश, डा.रामदयाल, नेपाली कविता: विभिन्न आयाम (काठमाडौं : साभाप्रकाशन, २०४४) ।
११. राकेश, रामदयाल, नेपाली साहित्य : विभिन्न आयाम, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५५) ।
१२. राकेश, डा.रामदयाल, रचनाको रसास्वादन, (काठमाडौं : सकारी प्रकाशन : २०५६) ।
१३. राकेश, डा.रामदयाल, पूर्वदेखि पश्चिमसम्म, (विराटनगर : वाणी प्रकाशन, २०५९) ।
१४. राकेश, डा. रामदयाल, नेपाली समालोचना : विभिन्न आयाम, (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. २०६०) ।
१५. शर्मा, डा.तारानाथ, नेपाली साहित्यको इतिहास दो.सं. (काठमाडौं : संकल्प प्रकाशन, २०३९) ।
१६. सुवेदी, राजेन्द्र, नेपाली समालोचना परम्परा र प्रवृत्ति, (वाराणसी: माडर्न दीपक प्रेस, २०६१) ।

ख. पत्रिकासूची

- गरिमा, साभा प्रकाशन, (वर्ष ४, अङ्क ४, पूर्णाङ्क ४० : २०४२ चैत्र) ।
- गरिमा, साभा प्रकाशन, (वर्ष ९, अङ्क १०, पूर्णाङ्क १०६ : २०४८ असौज) ।
- गरिमा, साभा प्रकाशन, (वर्ष ११, अङ्क ५, पूर्णाङ्क १२५ : २०५० वैसाख) ।
- गरिमा, साभा प्रकाशन, (वर्ष १८, अङ्क ६, पूर्णाङ्क २१० : २०५७ जेष्ठ) ।
- गरिमा, साभा प्रकाशन, (वर्ष २३, अङ्क १, पूर्णाङ्क २६५ : २०६१ पौष) ।
- गरिमा, साभा प्रकाशन, (वर्ष १२, अङ्क ८, पूर्णाङ्क २६० : २०६१ श्रावण) ।

गरिमा, साभ्का प्रकाशन, (वर्ष २४, अङ्क २, पूर्णाङ्क २७८ : २०६२ माघ) ।

भङ्कार, रेडियो नेपालद्वारा प्रकाशित, (वर्ष ४२, अङ्क २ : २०५२ असार - श्रावण) ।

प्रज्ञा, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, (वर्ष ३० पूर्णाङ्क ९२ : २०५७ असौज) ।

प्रज्ञा, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, (वर्ष ३३ पूर्णाङ्क ९७ : २०५९ चैत्र) ।

मधुपर्क, गोरखा पत्र करपोरेशन, (वर्ष १९, अङ्क ९, पूर्णाङ्क २१२ : २०४३ माघ) ।

मधुपर्क, गोरखा पत्र करपोरेशन, (वर्ष २१, अङ्क १, पूर्णाङ्क २२८ : २०४५ जेष्ठ) ।

मधुपर्क, गोरखा पत्र करपोरेशन, (वर्ष २२, अङ्क ६, पूर्णाङ्क २४५ : २०४६ कार्तिक) ।

मधुपर्क, गोरखा पत्र करपोरेशन, (वर्ष २५, अङ्क २, पूर्णाङ्क २० : २०४९ वैसाख) ।

मधुपर्क, गोरखा पत्र करपोरेशन, (वर्ष ३७, अङ्क ४, पूर्णाङ्क ४२३ : २०६१ भदौ) ।

मधुपर्क, गोरखा पत्र करपोरेशन, (वर्ष ३८, अङ्क ५, पूर्णाङ्क ४३६ : २०६२ असौज) ।

मिरमिरे, नेपाल राष्ट्रिय बैंक, (वर्ष ३२, अङ्क ३, पूर्णाङ्क २१४ : २०६० आषाढ) ।

मिरमिरे, नेपाल राष्ट्रिय बैंक, (वर्ष ३४, अङ्क २, पूर्णाङ्क २३७ : २०६२ जेष्ठ) ।

रमभक्त, श्री ५ महाराजधिराजका प्रमुख संवाद सचिवालय राजदरवारबाट प्रकाशित,
(२०२५ असोज १६) ।

समकालीन साहित्य, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, (वर्ष १४, अङ्क २, पूर्णाङ्क ५२ :
२०६० चैत्र) ।

समकालीन साहित्य, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, (वर्ष ६, अङ्क १ : २०६३ वैसाख) ।